

Received/Geliş: 14.05.2025 / Accepted/Kabul: 21.06.2025

TÜRK-İNGİLİZ İLİŞKİLERİNİN YENİDEN TESİSİNDE LONDRA'DAKİ TÜRK TEMSİLCİLERİNİN FAALİYETLERİ (1923-1925)

Irmak KARABULUT YILDIRIM¹

Özet

Türk-İngiliz diplomatik ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı ve takip eden Kurtuluş Savaşı'nda kesintiye uğrarken Lozan Barış Antlaşması ertesinde ilişkilerin yeniden tesis edilmesi adına harekete geçilmişti. Bu amaçla Londra'da Türk Mümesilliği tesis edilmiş, Yusuf Kemal Bey Kasım 1923'te mümessil olarak görevlendirilmişti. Yusuf Kemal Bey'in Londra'daki gündemini diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi, Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanması ve Musul meselesi oluşturmuştu. 1924 mayısında Londra Mümesilliğinden ayrılan Yusuf Kemal Bey, Müsteşar Hikmet Bey'i vekil olarak bırakmıştı. Ortaelçi olarak tanınan Zekai Bey eylül ayında Londra'daki görevine başlayana kadar Hikmet Bey, Londra Mümesilliği Maslahatgüzarı olarak görev yapmış ve Musul meselesinin gündemde olduğu bu süreçte konuya ilişkin çeşitli görüşmeler yürütmüştü. Eylül 1924'te göreve başlayan ve Mayıs 1925'e kadar görev yapan Zekai Bey'in de benzer şekilde Musul meselesinin çözülmesi, Türk-İngiliz iktisadi ilişkilerinin kurulması noktasında çaba sarf ettiği gözlemlenmişti. Tüm bu süreç boyunca mümessil, maslahatgüzar ve ortaelçi sıfatı ile Londra'da bulunan Türk temsilcilerinin İngiliz devlet adamları ve sermayedarlar ile yakın temas halinde bulundukları, İngiliz Lordlar ve Avam Kamaralarında Türkiye'yi ilgilendiren konulara ilişkin Türk Hariciyesini bilgilendirdikleri, İngiliz basınına titizlikle takip ettikleri ve Türkiye ile İngiltere arasındaki sorunların çözümüne dair mesai harcadıkları tespit edilmiştir.

Bu çalışma Lozan Barış Antlaşması sonrası Türk-İngiliz ilişkilerinin yeniden tesisinde Türk Hariciyesi ile yaptıkları temaslardan yola çıkarak Londra'daki Türk temsilcilerinin faaliyetlerini konu almaktadır. Bu süreçte iki ülke arasındaki başlıca meseleler, elçiliğin ve Türk Hariciyesinin bu meselelere bakışı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Konuyla ilgili Türk Diplomatik Arşivi başta olmak üzere arşiv belgeleri, anılar, araştırma ve inceleme eserlerinden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-İngiliz İlişkileri, Yusuf Kemal Bey, Zekai Bey, Lozan Barış Antlaşması, Musul Meselesi.

ACTIVITIES OF TURKISH REPRESENTATIVES IN LONDON IN RE-ESTABLISHING ANGLO-TURKISH RELATIONS (1923-1925)

Abstract

While Anglo-Turkish diplomatic relations were interrupted during the First World War and the following War of Independence, the action was taken to re-establish relations following the Treaty of Lausanne. For this purpose, the Turkish Representative Office was established in London and Yusuf Kemal Bey was appointed as the representative in November 1923. The agenda of Yusuf Kemal Bey in London consisted of developing diplomatic relations, approving the Lausanne Peace Treaty and the Mosul issue. Yusuf Kemal Bey, who left the London Representative Office in May 1924, left Undersecretary Hikmet Bey as his deputy. Until Zekai Bey, known as the Minister Plenipotentiary, began his duties in London in September, Hikmet Bey served as the Diplomatic Agent of the London Representative Office and conducted various meetings on the Mosul issue during this period when it was on the agenda. It was observed that Zekai Bey, who did a duty in September 1924 and served until May 1925, made similar efforts to resolve the Mosul issue and establish Anglo-Turkish economic relations. It has been determined that throughout this entire process, Turkish representatives in London, acting as representatives, diplomatic agent and minister plenipotentiary, were in close contact with English statesmen and capitalists,

¹ Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, E-posta: irmak.karabulut@alanya.edu.tr. ORCID: 0000-0003-1853-8776

informed the Turkish Foreign Ministry about issues concerning Turkey in the English House of Lords and Commons, followed the English press meticulously and worked hard to resolve the problems between Turkey and the UK.

This study focuses on the activities of Turkish representatives in London, based on their contacts with the Turkish Foreign Ministry in the re-establishment of Anglo-Turkish relations after the Treaty of Lausanne. In this process, the main issues between the two countries and the perspective of the embassy and the Turkish Foreign Affairs on these issues will be tried to be revealed. Relevant archive documents, memoirs, research and review works, especially the Turkish Diplomatic Archives, were used.

Key Words: Anglo- Turkish Relations, Yusuf Kemal Bey, Zekai Bey, Lausanne Peace Treaty, Mosul Question.

Giriş

Birinci Dünya Savaşının galipleri savaş sonrası dünyayı kendi çıkarlarına göre organize etmek noktasında büyük bir fırsat yakalamışlardı. Savaş sonrası düzeni koruma konusunda en etkili devlet İngiltere olmuştu.² Osmanlı Devleti ise savaşın mağlubu olarak Mondros Mütarekesi ertesi işgale uğramıştı. Birinci Dünya Savaşında farklı bloklarda yer alan Türkiye ve İngiltere 1914-1918 arası doğrudan çatışma dönemi içerisindeyken 1919-1922 arası dolaylı bir çatışma dönemi yaşamıştı. Nitekim Türkiye doğuda Ermenilere batıda Yunanlılara karşı mücadele verirken aslında bu ülkeleri destekleyen İngiltere ile dolaylı bir savaş halinde bulunmuştu.³

Tüm bu süreçte Türk-İngiliz diplomatik ilişkileri kesintiye uğramıştı. Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla Londra Sefareti kapanmış, ilişkileri yürütmek için farklı metotlar izlenmişti.⁴ Yeni Türk devleti, dış dünya ile irtibatı sağlamak, Türk Hariciyesiyle yabancı elçiliklerin irtibatını kurmak, içerisinde İngiltere'nin de olduğu ülkelerle ikili ilişkileri başlatmak amacıyla Adnan Bey'in başkanlığında Dersaadet Murahhaslığını tesis etmişti.⁵

Türk Kurtuluş Savaşının kazanılması ardından gerçekleşen Lozan Barış Görüşmeleri, Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştı. Henüz Lozan Görüşmelerinin ikinci kısmında İngiltere'yi Dışişleri Bakanı Lord Curzon yerine İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Horace Rumbold'un temsil etmesi İngiltere'nin tutumunun yumuşadığının habercisiydi. İstanbul'dan İngiliz Dışişlerine gönderilen 25 Temmuz 1923 tarihli raporda II. Meşrutiyetin ilanının yıl dönümünün, Kurban Bayramının ve Lozan'ın imzalanmasının arka arkaya rastlamasının Türkiye'de sevinç yarattığı belirtiliyor ve Türkiye'nin kalkınma için dışarıdan, İngiltere'den yardım alınmasına inandığı vurgulanıyordu. Türk-İngiliz ilişkileri bu uygun ortama rağmen Lozan sonrası hemen normale dönmeyecekti. İngiltere, Türkiye ile denk

² Çağdaş Yüksel, "Lozan Antlaşması İngiliz Parlamentosu'nda Onaylanmadan Önce Avam Kamarası'nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturumun İncelenmesi", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30 (2021), s.20.

³ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978), s.45.

⁴ Bkz. Aydın Çakmak, "Yusuf Kemal Bey'in Londra Mümessilliği Çerçevesinde Türk-İngiliz İlişkileri", *MUTAD*, Cilt:10, Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı, (2023), s. 60.

⁵ Mustafa Selçuk, *Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı Dersaadet Murahhaslığı*, (Alfa Aktüel, 2013), s.vii.

ilişki kurulmasını bir süre daha yadırgayacaktı. İngiltere, 13 Ekim 1923'te başkent ilan edilen Ankara'ya elçi göndermeyecek İstanbul'da ikamet noktasında ısrar edecekti.⁶

Lozan Sonrası süreçte Türkiye'ye karşı faaliyette bulunan ülkelerin başını İngiltere çekecekti. İngiltere, Lozan Antlaşması'nı imzalamak mecburiyetinde kalmıştı. İngiltere'nin sömürgelerinin büyük kısmı Müslüman coğrafyasındaydı ve bağımsız bir Türkiye İngiltere için tehditti. Anti-emperyalist bir mücadele vermiş olan Türkiye'nin bağımsız bir ulus devlet kurması İngiliz kolonileri için model olabilirdi. İngiltere bu süreçte Türkiye'yi yalnızlaştırmak için elinden geleni yapacaktı. Musul sorunun 1926'da İngiltere lehine çözülmesi bile İngiltere'nin Türkiye'ye karşı yumuşaması için yeterli olmayacaktı.⁷

1. Türk-İngiliz İlişkilerinin Yeniden Tesisi ve Yusuf Kemal Bey'in İngiliz Mümessili Olarak Atanması

Türk-İngiliz ilişkilerinin kurulmasına yönelik adımlar Lozan sonrası başlamıştı. Türkiye Londra'ya şebhender ataması gerçekleştirmişti.⁸ Türkiye'nin Roma ve Paris'te gayri resmi yarı diplomatik temsilcileri vardı. Moskova, Kabil, Tiflis ve Tahran'a resmi temsilciler atanmıştı. İngiltere için ise statüsü sonradan belirlenecek olan Yusuf Kemal Bey⁹ Londra'ya atanacaktı.¹⁰ Yusuf Kemal Bey, genç Türkiye'nin dış ilişkiler konusunda deneyimli bir ismi olarak karşımıza çıkmaktadır. 1920'de SSCB ile anlaşma zemini aramak için Moskova'ya giden ekibin içerisinde yer almış, 1921 Türk-SSCB Antlaşmasını Rıza Nur Bey ve Ali Fuat Paşa ile imzalamıştı. Moskova'da bulunan Afgan elçisi ile Dostluk Antlaşmasını imzalamış, Fevzi Paşa'nın 19 Mayıs 1921'de kurduğu İcra Vekilleri Heyetinde Hariciye Vekili olarak da görev yapan Yusuf Kemal Bey Fransa ile görüşmeleri yürütmüş ve Ekim 1921'de Fransa ile Ankara Antlaşmasını akdetmişti. Akabinde, Ekim 1921'de İngilizlerle esir değiş tokuşu konusunda anlaşarak Malta'daki Türk tutukluların serbest kalmasını sağlamıştı. Ocak 1922'de Ukrayna

⁶ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 289.

⁷ Ebru Boyar, "Türk İngiliz İlişkilerinde Prestij Faktörü (1923-1938)", *Belleten*, Cilt: LXXVIII (283), (2014) s. 1160,1166,1170.

⁸ Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.61.

⁹ Yusuf Kemal Tengirşenk (1878-1969) Sinop Boyabat ilçesinde doğdu. Taşköprü Mülkiye Rüştiyesi, İstanbul Numune-i Terakki, Fatih Askerî Rüştiyesi ve Kuleli Askerî İdadisinde öğrenim gördü. 1905 yılında Hukuk Mektebinden mezun oldu. İstanbul Barosunun kurucuları arasında yer aldı. 1908 yılında Kastamonu milletvekilliği görevini yaptı. 1909 yılında Paris Hukuk Fakültesi Siyasî ve İktisadî İlimler Şubesi'nde başladığı doktora eğitimini 1913'te tamamladı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanına Kastamonu milletvekili olarak katıldı. Misak-ı Milli'yi hazırlayan komisyonda görev aldı. İstanbul'un işgali ardından Ankara'ya geçti. İktisat Vekili ardından Adliye Vekili, Hariciye Vekili olarak görev yaptı. 25 Ekim 1922'de Lozan Barış Konferansı'na baş delege olarak katılacak İsmet Paşa'nın Hariciye Vekâletine atanabilmesi için vekillikten istifa etti. TBMM'nin ikinci döneminde de Sinop milletvekili olarak görev yaptı. Ankara Hukuk Mektebinin 1925'te açılması üzerine İktisat Profesörlüğüne getirildi. 1933'e kadar Adliye Vekilliği, Sinop Milletvekilliği görevini sürdürdü. 1933'te vekillikten istifa ederek Ankara Hukuk Fakültesi'ndeki profesörlük görevini sürdürdü. V. ve VI. dönem Sinop Milletvekilliği yaptı. Demokrat Parti, Millet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisinde çalışmalarını sürdürdü. Bkz. Şaduman Halıcı, "Yusuf Kemal Tengirşenk (1878-1969)", *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yusuf-kemal-tengirsenk-1878-1969/?pdf=3259>. (3.4.2025); Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde* (Kültür Bakanlığı, 1981), s. 6,7,13,19,23,29,89,104, 121,125,130-138, 40, 274.

¹⁰ Selçuk, *Dersaadet Murahhaslığı* s.60-61.

Hükümeti ile dostluk anlaşmasının imzalanmasında görev almış, Mustafa Kemal Paşa'nın talebi ve TBMM'nin onayı ile TBMM Hükümeti'nin davasını doğrudan doğruya yerinde savunmak, müttefiklerin görüşlerini anlamak üzere Şubat 1922'de Avrupa'ya gönderilmişti. Londra ve Paris'te çeşitli görüşmeler yapmış, dahası *Daily Telgraph Gazetesi* muhabiri kendisini “Mustafa Kemal Paşa'nın kuvvetli sağ kolu” olarak tanıtmıştı. 25 Ekim 1922'de Lozan Barış Konferansı'na baş delege olarak katılacak olan İsmet Paşa'nın Hariciye Vekâletine atanabilmesi için vekillikten istifa etmişti. TBMM'nin II. Döneminde Sinop'tan milletvekili seçilmişken 11 Ocak 1924'te Londra temsilciliğine atanacaktı.¹¹ Yusuf Kemal Bey, anılarında belirttiğine göre kendisine sunulan Adliye Vekili olma önerisini reddetmesi ardından bir süre milletvekili olarak Londra'da çalışmak istemişti.¹²

Kasım ayı içerisinde Adnan Bey, Yusuf Kemal Bey'in Londra'ya mümessil olarak gönderilmesi konusunu İngiltere'nin İstanbul'daki yüksek komiser vekili Henderson ile görüşmüş ve Hükümet çevrelerine durumun sorulmasını rica etmişti. Bu süreçte İngiltere'nin Ankara'ya bir temsilci göndermesi meselesi de gündemdeydi.¹³ Adnan Bey 12 Kasım tarihinde Ankara'ya gönderdiği yazıda Henderson'un Yusuf Kemal Bey'in Londra'da Türkiye mümessilliğine tayininin uygun olduğunu bir mektupla bildirdiğini aktarmıştı.¹⁴ Bu suretle Londra mümessilliğine Sinop mebusu Yusuf Kemal Bey'in tayini Bakanlar Kurulunun 14.11.1339 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştı.¹⁵ Türkiye ile İngiltere arasında savaş hali halen devam etmekteydi. Bunun ortadan kalkması için Lozan Antlaşması'nın onayı gerekiyordu. Bu nedenle Yusuf Kemal Bey mümessil unvanını kullanacaktı.¹⁶

Henderson, güven mektubuna gerek olmadığını, bir mektupla kendisini Lord Curzon'a takdiminin yeterli olacağını belirtmişti. Türk Hükümeti ise güven mektubu konusunda ısrar etmişti. Mümessillik kadrosu Mümessil Müsteşarı olarak Yusuf Hikmet Bey¹⁷, Başkatip Kemal

¹¹ Halıcı, “Yusuf Kemal”, s.1-2; Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s.141, 206-207, 217-222,239-240, 246-247,270-273.

¹² Tengirşek, s. 273.

¹³ BOA. HR.İM. 22. 81; Çakmak, “Yusuf Kemal Bey”, s.62.

¹⁴ BOA. HR.İM. 22.111; Çakmak, “Yusuf Kemal Bey”, s.63.

¹⁵ BCA. 30.18.1.1/ 8. 40. 8; Çakmak, “Yusuf Kemal Bey”, s.63.

¹⁶ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 273; Çakmak, “Yusuf Kemal Bey”, s.63.

¹⁷ Yusuf Hikmet Bayur (1891-1980) İstanbul'da doğdu. Orta ve Lise öğrenimini Galatasaray Lisesinde tamamladı. Yüksek öğrenim için Fransa'ya gönderildi ise de Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması ile geri döndü. 1920'de TBMM'de Dışişleri Bakanlığı Siyasi İşler Genel Müdürü olarak görev yaptı. 1923'te Londra Mümessilliği Müsteşarlığına, 1925'te Belgrat Ortaelçiliğine atandı. 1928'de Kabil Büyükelçiliği yaptı. Cumhurbaşkanlığı Genel sekreterliği görevinde bulundu. 1933'te Manisa Milletvekilliği ve Milli Eğitim Bakanlığı, Türk Dil Kurumu Başkanlığı yaptı. 1950'lerde Demokrat Parti içerisinde yer aldı. 1960 sonrası Yassıada'da yargılandı. 1963 Af yasası ile serbest kalması ardından bilimsel çalışmalarla meşgul oldu. Bkz. Oğuz Aytepe, “Yusuf Hikmet Bayur (1891-1980)” *Atatürk Ansiklopedisi*, file:///C:/Users/ASUS/Downloads/Yusuf%20Hikmet%20Bayur%20(1891-1980).pdf. (7.5.2025:21:00).

Bey ve İkinci Kâtip, Londra Sefaret Muhafızlığı görevinde bulunan Mehmet Ali Şevki Paşa¹⁸ ve Üçüncü Kâtip Orhan Bey olacak şekilde düzenlenmişti.¹⁹

İsmet Paşa 31 Aralık 1923'te İngiliz mümessili Yusuf Kemal Bey'e bir görev talimatı vermiş, Türkiye'nin beklentilerini açıkça ortaya koymuştu. İsmet Paşa, Türkiye'nin İngiltere ile olan ilişkisinde dostluk ve karşılıklılık tesis edilmesini istemekteydi. Daha ilerisi henüz mümkün değildi. İngilizlerin Kürt meselesinde, halifelik meselesinde ve iktisadi meselelerdeki tavrı göz önüne alınmalıydı. Türkiye'ye müdahale fikrinden vazgeçtiklerine, eşit muamele fikrinde olduklarına inanmış olmak gerekmekteydi. İsmet Paşa'nın arzusu İngilizlerle ilişkileri imkân derecesinde ilerletmekti; ancak İsmet Paşa bu isteğin açığa çıkmasının zaafa sebep olmaması adına İngilizlerin Türkiye'de olumsuz etki etmekten vazgeçeceklerine inanmadığı için ve kaynakları sınırlı bir memleketin büyük bir devletle ittifakını hem tehlikeli hem de teslimiyetçi bulduğu için bu fikri uzak bulmaktaydı. Yine de İngilizlerle ittifakın onlar tarafından arzu edildiğine, esas politikalarının bu olduğuna kanaat etmek gerekmekteydi. İngilizlerin gerek Musul'da gerek İran hududunda Kürt ve Nasturi siyaseti Türkiye'nin aleyhindeydi. İsmet Paşa'nın talimatına göre Türkiye'nin, İngilizlerin bu politikasından memnun olmadığı belirtilmeliydi.

İsmet Paşa, Rusya ile ilişkinin dostane gösterilmesini istemekteydi. Rusların İngilizlerle anlaşma yapma arzusu fazlaydı. İki devlet arasındaki ilişki takip edilmeliydi. Türkiye ne Kafkasya'da ne de başka bir yerde sınır haricinde bir politika takip etmemekteydi. İsmet Paşa, Fransa ile en önemli meselenin kuponlar ve borçlar meselesi olduğunu belirtmişti. Bu konularda İngiltere'nin yardımı aranmalıydı. Şimdiye kadar duyun-ı umumiye idaresi konusunu Türkiye'nin hiç harekete geçirmediğini; ancak kuponlar meselesi ile harekete geçirme niyetinde olduğunu belirtmişti. İngilizlerin idare konusundaki tavrı anlaşılmalıydı.

İsmet Paşa'nın Yusuf Kemal Bey'e verdiği talimata göre Türkiye, İslam ülkelerinin elçi ve mümessilleri ile daima dostane ilişkiler kurmalı, bu ilişki aynı zamanda mesafeli ve onlara karışmayacak biçimde olmalıydı. Türkiye İslam ülkelerine daima kuvvetli görünmeliydi. Türkiye, söylediği şeylerden İngilizlerin haberinin olacağını bilmeliydi. Musul konusunda İngilizlerle doğrudan doğruya bir anlaşmazlık söz konusuydu. İsmet Paşa Yusuf Kemal Bey'e Musul konusunda izleyeceği rotayı da sunmuştu. Milletler Cemiyetine müracaat durumunda Fransa ve İtalya tarafından yardım teşebbüsü olursa Türkiye bunu olumlu karşılardı; ancak bu durum pek de olası görünmüyordu. İsmet Paşa, Musul meselesinin Lozan Antlaşması'nın tasdikinden sonra müzakere edilmesini tercih etmekteydi. İngilizler Musul ile ilgili Lozan görüşmelerinde arazi bakımından kendilerine, petrol bakımından da bir şirkete hisse vermek esasını ileri sürmüşlerdi. Türkiye aksi görüşü takip etmişti. Türkiye şimdi Musul meselesinin

¹⁸ Mehmet Ali Şevki Alhan (1883-1947) İstanbul doğumludur. Kahire Alman Mektebinde ve Londra Üniversitesi İktisat Şubesinde eğitim gördü. Eylül 1913'te Londra Sefareti üçüncü katipliği ile Hariciyeye girdi. Aynı sefarette ikinci katiplik, başkatiplik gibi görevlerde bulundu. 1931-1933 yıllarında Kahire elçiliği maslahatgüzarı iken 1933-1944 arasında Kahire elçisi, 1942-1944 arası Washington Büyükelçiliğinde refakatte elçi, 1944-1947 arası Ottawa elçiliği görevinde bulundu. Bkz. Bilal Şimşir, *İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)* (Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017), s.361,369.

¹⁹ Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.63.

İstanbul'da müzakeresini tercih etmekteydi. İngilizlerin ne yapacaklarını şimdiden anlamak İsmet Paşa için önem arz etmekteydi. Türkiye, petrol bakımından zaten vadedilmiş olan menfaatten fazlasını elde etmeye çalışmalıydı. Musul şehrinin Arap kısmının kendilerinde, Kürt kısmının Türkiye'de kalması esasını önceden sezdirmişlerdi. Türkiye Petrol Şirketi konusunda kazanılmış hak varsa bunun tanınması yolu izlenecekti. Bu mevzunun tek başına halledilmesinden Musul ile halledilmesi tercih edilmekteydi.

İsmet Paşa'nın bir diğer talimatı yabancı sermayeye ilişkindi. Türkiye Amerikan sermayesini elde etmeye önem verse de bu sermayenin Türkiye'ye gelip gelmeyeceği hakkında soru işaretleri vardı. Türkiye'nin İngiliz sermayesinin ülkeye gelmesi için endişe etmesinin sebebi ise bu sermayenin siyasi vasıta olup olmayacağının belli olmamasıydı. Yapılan İngiliz müracaatları ve Anadolu Demiryollarında olduğu gibi İngiliz teşebbüsleri Türkiye'yi kuşkulandırmıştı. İsmet Paşa bu noktanın aydınlatılmasını istemekteydi. Bu durumdan emin olunması şartıyla İngiliz sermayesi iyi kabul edilebilirdi. Türkiye diğer sermayelere de açtı. Bununla birlikte şimdiye kadar vurgunculuktan arınmış bir teklife rast gelinmemişti. Türkiye bütçe açığını kapatmak için istikraz yapmayı planlamıyordu. Nafia veya diğer iktisadi girişimler için de bir istikraza karar verilmemişti. Anadolu Demiryollarında antlaşma ile kazanılmış haklar muhafaza edilmeliydi. İsmet Paşa için İngiltere ile ticari ilişkilerin gelişmesi de önemliydi. Üzüm, incir gibi mahsullerin İngiltere'ye ihracı için çaba sarf etmek başlıca görevdi.

İsmet Paşa'nın belirttiğine göre Türkiye, büyük bir bahriye programı takip etmeyi planlamıyordu. Ufak gemiler için asgari bir bütçe düşünülüyordu. Memleketin savunması için kara kuvvetleri ve demiryolu inşasına ağırlık verilmekteydi. İngiltere ise Türkiye'yi pahalı bir bahriye programına bağlamak ister gibi görünmekteydi. İsmet Paşa, bunun doğru olup olmadığının öğrenilmesinden yanaydı. Türkiye deniz ticaretine öncelik verecek ve yabancı kabotajına imkân vermeyecekti. Türkiye bu süreçte yabancı uzmanlar çağırılmasını planlamaktaydı.²⁰

İsmet Paşa'dan talimatları alan Yusuf Kemal Bey görevine başlayacaktı. Yusuf Kemal Bey, Ankara'dan 1 Ocak'ta çıkmış iki-üç gün İstanbul'da kaldıktan sonra 6 Ocak'ta İstanbul'dan hareket etmişti. Balkanlar kar altında olduğundan Paris'e sekiz saat kadar bir gecikme ile varmışlardı. Tren gece hareket edeceği için üç saatlik bir fırsattan istifade etmek isteyen Yusuf Kemal Bey özel olarak Franklin Bouillon ve *Temps*'in baş yazarı Jean Herbette ile görüşmüştü. Bu süreçte önemli bir konu Lozan Antlaşması'nın tasdiki meselesi idi. Franklin Bouillon Lozan Antlaşması'nın tasdikine mâni olmak üzere André Tardieu taraftarlarının çalışmakta olduklarını, kendisinin bütün kuvvetiyle antlaşmanın tasdikine çalışacağını belirtmişti. Bouillon, bu işin şubata kadar biteceğini söylemişti. Herbette ise antlaşmanın tasdikine yardım etmek için Türkiye'nin kuponlar meselesi müzakeresine başlamak suretiyle bazı avanslar yapıp yapamayacağını sorması üzerine Yusuf Kemal Bey, TBMM'nin antlaşmayı çok zaman evvel tasdik etmiş olduğu ve eğer Fransa tarafından antlaşma bir an evvel onaylanırsa Fransa'nın Türk kamuoyuna karşı pek iyi bir harekette bulunmuş olacağı ve Fransa

²⁰ TDA, 533/10564. 66497. 1.

ile olan meselelerin hali için bunun en etkili *avance* olacağı cevabını vermiş, Herbette de durumu doğrulamıştı. Paris'ten çıkışında aksama yaşayan Yusuf Kemal Bey, Londra'ya cuma günü akşam saat 6'da gelebilmişti. İstanbul'da Henderson kendisinden ayrılırken Yusuf Kemal Bey'e perşembe günü saat 3'te Viktorya Garına ulaşacaklarını ve Londra'ya bu şekilde bildirdiğini söyleyerek Paris'te bekleyip beklemeyeceklerini sormuştu. Yusuf Kemal Bey doğruca gideceğini söylemişti. Henderson'un bu sorusu Yusuf Kemal Bey'in Paris'te durup durmayacağını anlamak isteğine yönelik olmakla beraber Yusuf Kemal Bey, geliş zamanının İngiltere Dışişlerine bildirilmiş olduğunu tahmin ediyordu. Yusuf Kemal Bey bu nedenle Viktorya Garına geldiğinde Dışişlerinden birinin gelip gelmediğini ikinci kâtime sormuş ancak kimsenin gelmemiş olduğunu öğrenmişti. Yusuf Kemal Bey, Henderson'un hesabına göre yaklaşık yirmi yedi saatlik bir gecikme yaşamasının buna bir sebep olabileceğini düşünmüştü. Sefarethanede ikamet mümkün olmadığından Yusuf Kemal Bey, civardaki otellerden Langham Otele gitmişti. Ertesi gün cumartesi olduğundan ancak pazartesi günü ikinci kâtipi Dışişlerine gönderebilmişti. Yusuf Kemal Bey uygun bir biçimde karşılama yapılması için niçin gelinmediğini sordurmuştu. İkinci kâtip müşavirlerden Oliphant ile görüşmüş, Oliphant, Dışişlerinin resmî olarak yalnız büyükelçileri karşılamak için memur gönderdiğini söylemişti. İkinci kâtinin bir iki gün önce Mısır sefirinin gelmiş olduğunu onun karşılanmasına Dışişlerinden bir görevlinin gittiğini gazetelerde okuduğunu bildirmesi üzerine Oliphant o Dışişleri memurunun hususi olarak gitmiş olacağını resmen kimsenin gönderilmediğini tekrar etmişti.²¹ Yusuf Kemal Bey Londra'ya gelişinde herhangi bir resmi tören veya merasimle karşılanmamış, İngiltere Dışişleri resmi bir memur göndermemişti.²² Hariciye Vekaleti karşılıklılık esası üzerinde durarak İngiliz temsilcisinin Türkiye'ye gelişinde benzer bir tutum içerisinde olacaktı.²³

2. Yusuf Kemal Bey'in İngiliz Mümessili Olarak Faaliyetleri

2.1. İngiltere'deki Değişim Sürecinde Yusuf Kemal Bey'in İngiliz Devlet Adamları ile Yaptığı Görüşmeler ve İzlenimleri

Yusuf Kemal Bey'in İngiliz devlet adamları ile ilk resmi görüşmesi 17 Ocak'ta gerçekleşmişti. Lord Curzon meşgul olduğu için ancak bu tarihte görüşebilmişti. Bu süreçte Lord Curzon'un istifa edecek olan kabine ile çekilmesi planlandığından görüşme esnasında siyasi meselelerden ziyade bu çerçevede konuşulmuştu. Yusuf Kemal Bey, Curzon ile yaptığı görüşmeden gelecek hükümetin çoğunluğa haiz olmadığından geçici olacağına kanaat getirmişti.²⁴ Bu görüşmede Yusuf Kemal Bey, Lord Curzon'un tavrını "cemilekarane" bulmuştu. Curzon yakında çekileceğini, kendisinin çekilmesinin Türkiye'nin işleri için pek de iyi olmadığını vurgulamıştı. Cumhurbaşkanı'nın himmetlerinden bahsetmişti.²⁵ Hariciye Vekili İsmet Paşa Londra Mümessilliğine gönderdiği 1 Şubat tarihli yazıda Lozan'da bulunduğu sırada

²¹ TDA, 534/36983. 148657. 5; Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.66-67

²² TDA, 534/ 37418. 150327. 16.

²³ Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.67.

²⁴ TDA, 534/36983. 148657. 5.

²⁵ TDA, 534/ 36983.148657. 6.

görüştüğü Lord Curzon'un istifasından üzüntü duyduğunun kendisine imkân dahilinde şifahen aksi takdirde bu mealde bir mektupla iletilmesini istemişti.²⁶

İngiltere'de siyasi atmosfer bir değişim arifesindeyken Yusuf Kemal Bey'e meclisin açılışında yer almak üzere bir davetiye verilmişti. Yusuf Kemal Bey de bu açılışta yer almış, Kral nutkunu okurken dinlemişti. Elçiler Kraliyetin karşısında sağ tarafta özel bir mevkide üniformalı olarak bulunmuşlardı. Yusuf Kemal Bey henüz Kral tarafından kabul edilmemiş olduğundan elçiler arasında yer almamıştı.²⁷

İngiltere'de İşçi Partisi iktidara gelmiş, MacDonald Başvekil ve Dışişleri Bakanı olarak göreve başlamıştı.²⁸ Yusuf Kemal Bey, Ramsey MacDonald'a²⁹ Hükümeti kurması ardından tebrik kartı bırakmıştı. Göreve başladığının ertesi günü de mülakat istemişti. MacDonald, Lord Curzon kadar uzatmadan görüşme zamanını tayin etmişti. MacDonald, 28 Ocak'ta Dışişlerinin karşısında bulunan Başvekil odasında Yusuf Kemal Bey'i kabul etmişti. 20 dakika kadar devam eden görüşmeyi Yusuf Kemal Bey "samimi" olarak nitelendirmişti. Yusuf Kemal Bey Türk Hükümeti adına tebriklerini sunmuş, MacDonald'ın İstanbul'u ziyareti dolayısıyla Türkiye'yi tanıdığını belirtmişti. Yusuf Kemal Bey, Britanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin ileriye götürülmesine ve dostane bir hal almasına çalışacağını eklemişti. MacDonald da Türkiye ile iyi ilişkiler kurulmasını kalpten istediğini vurgulamıştı.

Yusuf Kemal Bey, Türk milletinin İngiliz milletine karşı husumet hissi beslemediğini, Türkiye'de büyük bir değişim meydana geldiğini, Türkiye'nin yeni bir zihniyetle ve yeni adamlarla idare olunduğunun kendilerince de malum olduğunu belirtmişti. Meydana gelen pek çok olumsuz olayın Türkiye'ye yanlış bakmanın bir neticesi olduğunu, İngiliz Hükümeti ve milletinin bundan sonra Türkiye'yi olduğu gibi görececeklerini ümit ettiğini eklemişti. MacDonald ise cevaben kendisi iktidarda kaldıkça samimi ve açık bir anlaşma olacağını belirtmişti. Yusuf Kemal Bey'in yeni Türkiye'nin mesaisinin özellikle iktisadi alana yönelmiş olduğunu söylemesi üzerine MacDonald iktisadi meselenin spekülâtörlerin ellerine düşmeyerek sağlam esaslar üzerine kurulması arzusunda olduğundan bahsetmişti. Yusuf Kemal Bey, gazetelerde yeni Başbakanın büyükelçilerle ancak 15 dakika kadar görüşmüş olduğunu okumuştı. Bu nedenle görüşmeyi daha fazla uzatmadan ayrılmıştı. Mülakatın Yusuf Kemal Bey'in üzerinde bıraktığı etki Başvekilin Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı adeta samimi bir tavırla hareket ettiği yönündeydi.³⁰

Britanya'nın İstanbul mümessili Lindsay 8 Şubat'ta İstanbul'a hareket edecekti. Hareketinden önce memuriyetinde başarılı olmak için malumat almak üzere Yusuf Kemal Bey'i ziyaret etmişti. Yusuf Kemal Bey, Türkiye'ye olan muamelenin tamamen değiştirilmesi ve Türkiye'ye tamamen yeni bir gözle bakılması gerekliliğini anlatmıştı. Baş tercüman Ryan'ın oradaki varlığının Türk halkınca iyi görülmediğini belirtmişti. Yusuf Kemal Bey Lindsay'e

²⁶ TDA, 534. 36983.148656. 51.

²⁷ TDA, 534/36983. 148657. 5.

²⁸ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 274.

²⁹ Ramsay MacDonald (1866-1937). İşçi Partili İngiliz siyasetçidir. İngiltere Başbakanı olarak görev yaptı. Bkz. Yüksel, "Avam Kamarası", s. 27.

³⁰ TDA, 534/36983. 148656. 8; TDA, 533/ 10856. 67502. 1; Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.71.

Ankara'ya gidip gitmeyeceğini de sormuştu. Lindsay, orada uygun bir yer bulmak mümkün olmadığından gidemeyeceğini, İngiltere'nin güneyinde bir malikanesi olduğunu bunun yeniden düzenlenmesi ile meşgul olduğunu kendisinin bu işlerle uğraşmak için izinli olarak İngiltere'ye dönmek istediğini, Türkiye'ye dönüşünde Ankara'ya gideceğini belirtmişti. Yusuf Kemal Bey, Lindsay'in ağır tavırlı, az söz söyler biri olduğu bilgisini almıştı. Yaptığı görüşmede Lindsay'i nazik ve yeni memuriyetinde başarılı olmak için en önemli noktaları öğrenmeye hevesli bulmuştu. Mütarekeden beri doğuda yapılmış olan hatayı anlamıştı. Yusuf Kemal Bey, Lindsay'in diplomatlık mesleğinde hatırı sayılır bir niteliği olmamakla birlikte Dışişlerinin esaslı memurlarından olduğunu belirtmişti.³¹ Lindsay de 12 Şubat'ta görevine başlamıştı.³²

2.2. Lozan Barış Antlaşması'nın Tasdiki Meselesi

Lozan Barış Antlaşması'nı, imzacı devletler birbirlerinden farklı tarihlerde parlamento veya meclislerinde onaylamışlardı. Antlaşmanın İngiliz parlamentosunda onaylanması ise neredeyse 1 yıl sürmüştü.³³ Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanması ardından antlaşmanın İngiliz Parlamentosu'nda onaylanmasının gecikmesinin nedenleri arasında İngiliz Hükümeti'nin Türkiye'deki durumu gözlemlemek istemesi, Türkiye'de bir iç savaş ihtimali veya Mustafa Kemal'in devrilmesi beklentisi olmuştu. Yine Sevr Antlaşması'nda elde edilenlerin Lozan Antlaşması'nda kaybedilmesi İngiliz politikacılarını Lozan Antlaşması'na cephe almaya itmişti³⁴. Mümessil sıfatı ile Yusuf Kemal Bey'in İngiliz politikacılarla yaptığı görüşmelerin ana eksenini de antlaşmanın onaylanması meselesi olmuştu.

Yusuf Kemal Bey'i karşılayan ilk gelişme İngiltere'deki Hükümet değişikliği olmuştu. 17 Ocak tarihinde Lord Curzon ile yaptığı görüşmede Lord Curzon, Hükümetin değişmesiyle Lozan Barış Antlaşması'nın tasdiki noktasında zorluk veya gecikme yaşanmayacağı kanısında olduğunu, Lozan'ın onaylanması için gerekirse tüm nüfuzunu kullanacağını, Fransa konusunda bir şey diyemeyeceğini; bununla birlikte İngiltere'de büyük zorluklar beklemediğini belirtmişti. Lord Curzon son seçim olmamış olsaydı antlaşmayı kasım, aralık ayları içerisinde parlamentodan geçirip tasdik edebileceğini belirtmişti. Antlaşma, mali konuları içerdiğinden parlamentodan geçmeden onaylanması mümkün değildi. Yusuf Kemal Bey bu sözlerden Curzon'un antlaşmayı onaylamaya çalışacağına kanaat getirmişti.³⁵

28 Ocak'ta MacDonald ile yaptığı görüşmede, MacDonald, Yusuf Kemal Bey'e antlaşmanın onayındaki gecikmenin seçimden kaynaklandığını belirtmişti. Parlamento açılır açılmaz acil bazı işleri takiben hemen tasdik işlemine başlayacaklarını taahhüt etmişti. Yusuf Kemal Bey Türk halkı tarafından beklenen bu haberi verdiği için MacDonald'a teşekkür etmişti. Yusuf Kemal Bey, antlaşmanın onaylanması için hükümete arz etmek üzere bir tarih verip veremeyeceğini sorduğunda ise MacDonald, parlamentoya sunulacak maddelerin listesini kendisinin tam olarak bilmediğini, kesin bir tarih belirleyip de o tarihe kadar onay işlemi son

³¹ TDA, 534/ 36983. 148656. 50; Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.73.

³² Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.73.

³³ Yüksel, "Avam Kamarası", s.20.

³⁴ Yüksel, "Avam Kamarası", s.27.

³⁵ TDA, 534/36983. 148657. 5.

bulmazsa bu durumun sorun yaratabileceğini, bunu yazılı olarak sormak istediği durumda “wip” göstererek bir süre tayin edilebileceğini belirtmişti. Yusuf Kemal Bey ise soruyu sormadaki amacının hükümete bilgi vermek olduğunu, kendisini daha fazla uğraştırmak amacında olmadığını söylemiş, bunun üzerine MacDonald, parlamento açıldıktan sonra üç hafta zarfında tasdik işleminin tamamlanacağını ümit ettiğini belirtmişti. Parlamantonun 11 Şubat’ta açılması planlanmaktaydı.³⁶

Yusuf Kemal Bey’in Lindsay ile yaptığı görüşmede de antlaşmanın onaylanması gündeme gelmiş, Lindsay Barış Antlaşması’nın parlamantonun toplanmasından üç hafta sonra yani martın ilk haftasında onaylanacağını belirtmişti. Yusuf Kemal Bey, antlaşmanın onay haberini Türkiye’ye götürürse bunun kariyerindeki başarısı için önemli bir giriş teşkil edeceğini söylemişti. Lindsay bu duruma hak vermişti.³⁷ Yusuf Kemal Bey, Curzon ile şubat ayı başında yeniden görüşmüş ve Lord Curzon’un antlaşmanın yakında imzalanması ile iki millet arasındaki iyi ilişkilerin arttırılmasına elden geldiği derecede çalışacağını belirttiğini iletmişti.³⁸

İngiltere parlamentosunda asıl karar merci Avam Kamarası idi. Lordlar Kamarası, hükümete tavsiye verebilecek kararlar almaktaydı. Üyeleri, siyaset geleneğine sahip soylular idi.³⁹ Yusuf Kemal Bey, 22 Şubat’ta Hariciye Vekaletine Lordlar Kamarasında Lozan Barış Antlaşması’nın tasdikine dair kanun okunması için 28 Şubat tarihinin tayin edildiğini iletmişti.⁴⁰ Lordlar Kamarasındaki oturum Lord Parmoor’un konuşması ile açılmıştı. Parmoor, yapılan oturumun antlaşmanın onaylanmasından ziyade antlaşma hakkında hazırlanan yasa tasarısı hakkında olduğunu söylemişti. Oturumda bulunanlar için meselenin politik bir tartışma ya da parti çekişmesi olmadığını ifade etmişti. Lord Parmoor’un ardından Curzon söz almış, antlaşmanın onaylanmasının hükümetin üzerinde durduğu mühim bir mesele olduğunu belirtmişti. Türkiye ile İtilaf Devletleri arasında uzun ve yıkıcı bir savaşın ardından barışın sağlandığına, bu nedenle barış yapılmasının son derece önemli olduğuna işaret etmişti. Söz konusu antlaşma ile İngiliz çıkarlarının korunduğunu, dünya barışına katkı sağlandığını belirtmişti. Curzon antlaşma öncesi durumu, Türklerin Yunanlıları yendiklerini, Boğazlardan İngiliz kuvvetlerine karşı harekete geçtiklerini hatırlatmıştı. Lozan Barış Antlaşması ile her iki tarafın da birtakım tavizler vererek anlaşma sağladıklarını açıklamıştı. Curzon, Türkiye’nin kalkınmasına destek verilmesi durumunda Türk-İngiliz ilişkilerinin iyi duruma geleceğini ifade etmişti. Curzon, parlamentodan antlaşmanın onaylanmasını istemişti. Lord Curzon’dan sonra söz alan konuşmacılardan Lord Newton, Birinci Dünya Savaşında hiçbir ülkenin bu kadar zarar görmediğini ifade etmiş, Türkiye’nin hızlı toparlanma sürecinin şaşkınlık yarattığını belirtmişti.

³⁶ TDA, 534/36983. 148656. 8; TDA, 533/ 10856. 67502. 1.

³⁷ TDA, 534/ 36983. 148656. 50.

³⁸ TDA. 534/ 36983. 148656. 48.

³⁹ Çağdaş Yüksel, “Lozan Antlaşması Onaylanmadan Önce İngiltere Lordlar Kamarası’nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturum Üzerine Bir İnceleme”, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II*, Cilt: 4 ed. Serdar Öztürk (Gece Kitaplığı, 2020), s. 22.

⁴⁰ TDA, 534/ 37646.151358.192.

İngiliz parlamentosunda Lordlar Kamarasında, Boğazlar rejimi, mali konular, kapitülasyonlar hakkında bazı tartışmalar yaşanmıştı.⁴¹

Yusuf Kemal Bey de 5 Mart 1924 tarihinde Lordlar Kamarasında Lozan'ın tasdiki hakkında meydana gelen görüşmelere dair raporunu sunmuştu.⁴² Yusuf Kemal Bey, 12 Nisan 1924'te Hariciye Vekaletine gönderdiği yazıda İngiltere'nin antlaşmayı onayladığını belirtmişti. Başbakanın Meclisteki sözlerinden yola çıkarak bundan sonra iki hükümet arasında faaliyetlerin başlayacağını eklemişti.⁴³ Mayıs başında MacDonald ile yapılan görüşmede Yusuf Kemal Bey antlaşmanın Paris'e ne zaman gönderileceğini sormuştu. MacDonald, müstemlekelerin hepsinden olumlu cevap aldığını, Kanada ile haberleşme halinde olduklarını, gecikmenin imparatorluğun iç ilişkilerine dair bir durum olduğunu ifade etmişti. MacDonald daha fazla beklenmeyeceğine dair namus sözü vermişti.⁴⁴

Lozan Antlaşması'nın tartışılması için Avam Kamarasında ilk oturum Haziran 1924'te gerçekleşmişti. Burada Ramsey MacDonald Lozan Antlaşması onaylanana kadar antlaşmayı savunmaya devam edeceğini belirtmişti. İngiltere'nin Orta Doğu'da daha fazla problem yaşamak istemediğini vurgulamıştı. İngiltere Parlamentosu Lozan Barış Antlaşması'nı onayladıktan sonra İngiliz Hükümeti gerekli belgeyi Paris'e göndermiş, Ağustos 1924'te Lozan Antlaşması yürürlüğe girmişti.⁴⁵

2.3. Yusuf Kemal Bey'in Mümessilliği Döneminde Musul Meselesine İlişkin Gelişmeler

Lozan'da çözülemeyen meseleler arasında Türkiye'yi en çok uğraştıran Musul meselesi olacaktı. Musul, Misak-ı Milli sınırları içerisinde kalmasına rağmen İngiltere Musul'u Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanması ardından işgal etmişti. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra Lozan Görüşmeleri sürecinde mesele halledilememiş, Musul konusunda iki ülke arasındaki çatışma, konferansın çalışmalarını tehlikeye düşürecek bir mahiyet kazanmasına neden olmuştu.⁴⁶ Musul meselesi salt barışın yapılmasına engel olduğundan konferans programından çıkartılması ön görülmüştü.⁴⁷ Sonuçta Lozan Barış Antlaşması'nın üçüncü maddesi kaleme alınmıştı. Buna göre Türk-İrak sınırı söz konusu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında saptanacaktır. Öngörülen süre içinde iki Hükümet bir anlaşmaya varamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisine götürülecektir. Sınırın saptanması konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz tarafları, söz konusu topraklarda değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askerî ya da başka

⁴¹ Yüksel, "Lordlar Kamarası", s.26-32.

⁴² TDA, 534/ 36973.148629. 5.

⁴³ TDA, 534/ 36983. 148656. 44; Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.70.

⁴⁴ TDA, 533/ 8369. 58073. 1.

⁴⁵ Yüksel, "Avam Kamarası", s. 22, 27, 29.

⁴⁶ Mehmet Gönübol ve Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası* (Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1987), s.70.

⁴⁷ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s. 287.

bir harekette bulunmamayı yükümlenmişlerdir.⁴⁸ İngiltere, 5 Ekim 1923'te Türkiye'ye başvurarak Lozan Antlaşması'nın 3.maddesi gereğince ikili görüşmelerin başlamasını ve 9 aylık sürenin antlaşma maddesindeki gibi değil başvuru tarihinden itibaren hesaplanmasını talep etmiştir.⁴⁹

Ocak 1924'te İngiltere'de iktidar değişikliği olmuş Llyod George Hükümeti düşmüş Ramsay MacDonald önderliğinde İşçi Partisi iktidara gelmiş ancak Hükümetin Musul konusundaki tutumu değişmemiştir.⁵⁰ İngiltere'deki iktidar değişimi Türkiye'de İngiltere'nin Musul konusundaki tutumunun da yumuşayabileceği biçiminde değerlendirilmiştir. Başbakan MacDonald'ın 15 Ekim 1923'te Türkiye'yi ziyaretinde Türkiye'ye karşı daha anlayışlı olduğu gözlemlenmiştir. Türkiye Lord Curzon'un değişiminden rahatlama hissetmekle birlikte İngiltere'nin dış politikasında köklü bir değişim olmayacağını da kısa sürede fark edecekti.⁵¹ MacDonald Türkiye'ye geldiğinde Türk basınına verdiği demeçte “Biz iktidara gelirsek Musul meselesini sizin lehinize halledeceğiz” demiştir. Yusuf Kemal Bey anılarında yer verdiğine göre gazeteyi de yanına alarak MacDonald'a gitmiş “Türk milleti bu vaadinizin tahakkukunu bekliyor” demiştir. MacDonald ise “Evet vaktiyle bir söz söylemiştim. Fakat şimdi kendimi hariciye makinasına kaptırdım. Onun birtakım ananeleri var. Ben o sözü yapamıyorum” cevabını vermiştir.⁵²

28 Ocak'ta Yusuf Kemal Bey, MacDonald ile ilk görüşmesinde Musul'un kuzeyinde Türkiye'ye karşı bazı aşiretlerin silahlandırılarak sınıra sevk edildiğini bu hareketin Türkiye'yi olumsuz etkilediğini söylemiştir. MacDonald bunun hakkında bir memorandum verilmesi halinde tahkikat yapılabileceğini, usulsüzlüklerin ortadan kaldırılacağını belirtmiştir. MacDonald, Kemal Paşa'ya iyi niyetini ve iki ülke arasında iyi ilişkilerin kurulması konusundaki arzusunun bildirilmesini rica etmiştir.⁵³ Yusuf Kemal Bey, Musul meselesinde MacDonald'ı acele eder bir tavırdan görmemiştir.⁵⁴

Yusuf Kemal Bey'in anılarında İngiliz mümessilliği görevindeyken yaptığı önemli görüşmelerden biri olarak petrol şirketleri başkanlarından Lord Inverforth ile temasını aktarır. Lord Inverforth sefarethaneye gelip Yusuf Kemal Bey'e Musul meselesinin kendileri için petrol meselesi olduğunu, bu konuda anlaşılırsa vilayetin Türkiye'de kalabileceğini belirtmiştir.⁵⁵ Nitekim bu süreçte petrol şirketleri arasında Musul petroleri üzerinde rekabet şiddetlenmekteydi. Lord Inverforth da girişimcilerden biriydi. İngiltere'nin basın krallarından Lord Beaverbrook ile Musul Petrolleri Sendikasını kurmuşlardı. Musul Türklere geçince Ankara'dan petrolü işletme imtiyazını almayı planlıyorlardı. İngiliz Dışişlerine göre

⁴⁸ Seha Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak Ve 24 Temmuz 1923)*, İkinci Takım, Cilt: II (YKY, 2001), s.3.

⁴⁹ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.290.

⁵⁰ Bilal Şimşir, “Musul Sorunu ve Türkiye- İngiltere-Irak İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXI (63), (2005), s. 864.

⁵¹ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.290-292.

⁵² Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 274.

⁵³ TDA, 534/36983. 148656. 8.

⁵⁴ TDA, 533/ 10856. 67502. 1.

⁵⁵ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 274.

Inverforth'un projesi Meksikalı petrol şirketi olan Agwi Petrol ile ilişkiliydi. İngiltere'nin tutumu ise Musul petrollerinin şirketler arasında bölüşümünün planlanması yönünde olacaktı.⁵⁶

Mayıs 1924'te Hariciye Vekâletine gönderdiği yazıda Yusuf Kemal Bey, 28 Nisan'da Lord Inverforth'un Türk mümessilliğine geldiğini haber vermişti. Görüşmeye 10 dakika geç gelen Lord Inverforth, gecikmenin nedeninin yoldaki nakliye vasıtalarının çokluğundan olduğunu söylemiş ve şaka yoluyla bunların kendileri için çok olduğunu belirtip bir kısmını Türkiye'ye yollayalım demişti. Yaklaşık yarım saat süren görüşmeden Yusuf Kemal Bey'in edindiği izlenim Musul meselesinde eski hükümetin bakış açısı ile yeni hükümetin bakış açısı arasında çok fark olduğu idi. Lord Inverforth'un belirttiğine göre Musul konusunda İngiltere'nin asıl aradığı Musul petrolüydü. İngiliz Hükümeti bunları tek başına elde edebilmek için vaktiyle koalisyon hükümeti zamanında Fransa, İtalya ve Amerika ile yapmış olduğu birlikten kurtulmak istiyordu. Türk Hükümeti Musul petrolü için bir İngiliz gruba yani kendisiyle anlaşırca İngiltere Musul'u Türklere terk edebilirdi. Böyle bir uyuşma halinde Anglo-Persian Şirketine olduğu gibi şirket eshamına İngiltere Hükümeti doğrudan doğruya iştirak etmeyecekti. Musul petrolünün Basra Körfezi'nden ziyade Akdeniz'e indirilmesi daha yararlıydı. Lord Inverforth kendi petrol borularını tamamen Türk arazisinden geçirmek ve Akdeniz'e indirmek fikrindeydi. Türk Hükümetinin buna onay vermesi halinde tüm partilerin Musul hakkındaki taleplere onay vermeleri muhtemeldi. Yusuf Kemal Bey, Lord Inverforth'un bu sözlerine karşın herhangi bir şey söylememişti. Yusuf Kemal Bey, Lord Inverforth'a karşı Türk tarafının bir görüş bildirmesi gerektiği fikrindeydi. Lord Inverforth da bunu beklediğini ifade etmişti.⁵⁷

Yusuf Kemal Bey 2 Mayıs 1924'te MacDonald ile Musul meselesine dair görüşme gerçekleştirecekti. Musul için Türk delegeleri 1 Mayıs'tan itibaren İstanbul'da İngiliz delegelerini beklemeye başlamıştı; nitekim Haliç Konferansı toplanacaktı. Yusuf Kemal Bey, İngiliz delegelerinin ne zaman İstanbul'a gideceklerini sorduğunda Sir Percy Cox'un 2-3 günlük işi olduğunu sonra hareket edeceğini, kendisine talimat verilmiş olduğunu söylemişti. Yusuf Kemal Bey uyuşmanın sağlanabilmesi, Türk taleplerinin kabulü için İngiliz Hükümetinin Lozan'daki bakış açısıyla şimdiki bakış açısı arasında büyük bir değişiklik olması gerektiğini belirtmişti. MacDonald, meselenin yakında toplanacak olan konferansta ele alınacağını, kendisinin asıl olarak Alman tamirâtı meselesi ile uğraştığını, sınırlarla meşgul olmadığını eklemişti. Musul meselesinin hali için seleflerinin çizdiği hareket tarzında devam etmekte olduğunu söylemişti. Yusuf Kemal Bey, Musul vilayeti Türk ve Kürt olduğu için Türkiye'nin bundan vazgeçemeyeceğini, MacDonald'ın Avrupa'nın imarı meselesinin *champion*'u telakki edildiğini, Musul'un imarının da bu kabilden olduğunu açıklamıştı. MacDonald ise Musul'un Arap ve Kürt olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu, meselenin ikili görüşmelerde halledilememesi üzerine Milletler Cemiyetine gideceğini belirtmişti. MacDonald, meselenin

⁵⁶ Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987) s.102-103. Petrol imtiyazında Türkiye Petrol Şirketi yetkili sayılarak 1928 yılında yapılan anlaşma ile şirket hisseleri düzenlenecekti. Bkz. Öke, *Musul Meselesi*, s.105.

⁵⁷ TDA, 533/ 8217. 56297. 2.

Milletler Cemiyetine gitmeden iki ülke arasında halledilmesine de taraftar olduğunu söylemişti.⁵⁸

Bu dönemde askerî hareketlilik de yaşanmaktaydı. Haliç Konferansı öncesi Ankara uzun bir nota ile şikayetlerini dile getirmişti. İngiliz savaş filosu Musul'u bombalamış, Irak'taki İngilizler yerel aşiretlere baskı yapmaya başlamışlardı. İngiltere Nasturileri silahlandırmış, Türkiye'ye saldırılarını sağlamıştı. İngiltere'nin notaya cevabı ise herhangi bir ilgileri bulunmadığı yönünde olacaktı.⁵⁹

Tüm bu süreç boyunca İngiliz Parlamentosunda özellikle Avam Kamarasında Irak'ın durumu, Musul meselesi, İngiltere'nin petrol ihtiyacı, Irak sınırını tayin edecek olan komisyonun akıbeti, Irak konusunda eski hükümetin siyasetinin takip edilip edilmediği gibi konularda görüşmeler gerçekleşmiş ve Yusuf Kemal Bey bu görüşmeleri Türk Hariciyesine iletmişti.⁶⁰

2.4. Hintli Müslümanların Halifelik Konusundaki Tutumu ve Türkiye'nin Komşuları ile İlişkilerine Dair Gelişmeler Karşısında İngilizlere

Türkiye Kurtuluş Savaşı ertesi devrim sürecine girmişti. Bu kapsamda 3 Mart 1924'te halifeliği kaldırmıştı. Bu durum özellikle Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda Ankara'yı destekleyen Hintli Müslümanların bir kısmında hayal kırıklığı yaratmıştı. Saltanattan sonra Halifeliğin de kaldırılmasını İngiltere kendi lehine çevirmek istemiş, Halifeliğin kaldırılmasının Türkiye'nin lehine olmadığı görüşünü savunmuş ve Müslüman dünyada Türkiye'ye olan güvenin azalmasına çalışmıştı.⁶¹ Halifeliğin kaldırılması öncesi Hintli Müslümanların liderleri Ağa Han ve Emir Ali, halifelikle ilgili Başbakan İnönü'ye halifeliğin kaldırılmaması yönünde Londra'dan ortaklaşa bir mektup göndermişler ve bu mektup dönemin basınında yayınlanmıştı. Türkiye bu duruma tepki gösterirken mektubu yayınlayan gazetecilerin yargılanması süreci başlamıştı.⁶² Türkiye'nin gündemini söz konusu süreç meşgul ederken özellikle şark ülkeleri, Müslümanlık işleriyle meşgul olan, bu konuda yazılar yazan ve konferanslar veren Macaristanlı Valyi Yusuf Kemal Bey'i ziyaret etmişti. Ağa Han ve Seyit Emir Ali'nin mektubu meselesinde Seyit Emir Ali'nin kabahati olmadığını, asıl mektubun Ağa Han tarafından yazılmış ve Emir Ali tarafından gafilane bir şekilde imza edilmiş bulunduğunu, hatta mektubun Türkiye'deki tesirini görünce üzüлüp hastalandığını söyledikten sonra Yusuf Kemal Bey'e kendisiyle görüşüp görüşmeyeceğini sormuştu. Yusuf Kemal Bey ise ret cevabını vermiş, Emir Ali ve Ağa Han'ın yaptığının İstiklal Mahkemesi tarafından büyük bir suç olarak addedildiğini izah etmiş, bu ilam sırasında hiçbir Türk memurunun bu adamlarla görüşmeyeceğini söylemişti. Valyi ise ara sıra Türkiye lehine faaliyette bulunan Yakın ve Orta Şark Cemiyeti'nin (Near and Middle East Association) Türklere karşı dostane ilişkilerin ilerletilmesi adına merasim yapmak istediği halde cemiyetin icra komitesinin baş azası Seyit Emir Ali'nin maruz kaldığı muamele

⁵⁸ TDA, 533/ 8369. 58073. 4; TDA, 533/ 8369. 58073. 1.

⁵⁹ Öke, *Musul Meselesi*, s.125.

⁶⁰ Bkz. TDA, 534/ 36979.148194. 88; TDA, 534/ 36983.148656. 39; TDA. 534/ 36983. 148656. 38.

⁶¹ Boyar, "Prestij Faktörü", s. 1164-1166.

⁶² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3. Kitap, Birinci Bölüm (Bilgi Yayinevi, 2013), s.39-40.

dolayısıyla bir şey yapamadıklarını belirtmiş ve bu soğukluğun ortadan kaldırılması için Yusuf Kemal Bey'den yardım talep etmişti. Yusuf Kemal Bey'e göre bu konuda yapılacak bir şey yoktu, takınılacak tavır konusunda bir emir alması durumunda ona göre hareket edecekti. Valiyi mektubu asıl Ağa Han'ın yazdığını, amacının Hindistan'a gitmek üzere iken Hintliler üzerinde nüfuzunu arttırmak olduğunu, bu sayede daha önce olduğu gibi Hint Müslüman hareketinin başına geçmeye çalıştığını bildirmişti.⁶³

Yusuf Kemal Bey İngiltere'nin Yunan ve Ermeni politikasına dair gözlemlerini de Hariciyeye aktarmaktaydı. Yusuf Kemal Bey, İngiltere'nin son zamanlarda Yunan iç siyaseti üzerinde etki etmeye yönelik bir teşebbüsünün bulunduğuna dair bir bilgi olmadığını belirtmişti.⁶⁴ Yine 20 Mart'ta Hariciye Vekaletine gönderdiği raporda İngiltere'nin yeniden bir Ermenistan teşkil etmek istediğine dair bir bilgi olmadığını iletmişti.⁶⁵

2 Mayıs 1924 tarihinde MacDonald ile yaptığı görüşmede Yusuf Kemal Bey, Türkiye'nin komşuları ve diğer devletlerle barış temelli ilişkisinin gelişmekte olduğunu, Türk- Yunan ilişkilerinin samimi bir uyuşma derecesine vardığını söylemişti. Bu durum karşısında MacDonald'ın görüşünü sorduğunda Türkiye'nin dostları ne kadar artarsa İngiltere'nin o kadar memnun olacağı, Yunanlılar ile ilişkinin iyileşmesinin de bu kapsamda olduğu yanıtını almıştı.⁶⁶

2.5. Türk- İngiliz İlişkilerinin Geliştirilmesi Adına Atılan Adımlar

Yusuf Kemal Bey ikili ilişkilerin gelişimi noktasında önemli adımlar atmıştı. 19 Şubat'ta Oxford Üniversitesini ziyaret etmiş ve Balliol Koleji salonunda yeni Türkiye'yi anlatan bir konuşma yapmıştı.⁶⁷ İkili ilişkilerin gelişmesi noktasındaki önemli bir girişim de Toynbee'nin⁶⁸ Türkiye'ye daveti olmuştu. Arnold Toynbee'nin Kurtuluş Savaşı sürecinde ve takip eden dönemde Yunanistan aleyhine takındığı eleştirel tavır ve Türkiye lehindeki yazıları Toynbee'nin çalıştığı Londra Üniversitesine bağlı Kings Collage bünyesinde açılan Yunan Hükümetinin maddi olarak desteklediği Korais Kürsüsündeki görevinden 1924 yılında ayrılmasına neden olmuştu. Toynbee'nin yazıları Yunan Hükümetinin ve kürsünün bağışçılarının tepkisini çekmişti.⁶⁹ Şubat 1924'te Hariciye Vekaletinden Londra Mümessilliğine gönderilen yazıda Prof. Toynbee'nin Türkler lehine neşriyatta bulunduğu için Londra Üniversitesindeki

⁶³ TDA, 534/36983. 148657. 5; Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.70.

⁶⁴ TDA, 534/ 36983. 148656. 46.

⁶⁵ TDA, 534/ 36983. 148656. 46.

⁶⁶ TDA, 533/ 8369. 58073. 1.

⁶⁷ Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s.74.

⁶⁸ Arnold Toynbee (1899-1975) Winchester College ve Balliol College'da Yunan ve Latin klasiklerine dayanan bir eğitim gördü. Londra Üniveristesine bağlı King's Collage London bünyesinde 1919-1924 yılları arası Bizans ve modern Yunan dil, tarih ve edebiyatı tarihi profesörü olarak görev yaptı. 1925-1955 yılları arası milletlerarası tarihi dersleri verdi. 1925-1955 yılları arası Londra Kraliyet Milletlerarası İlişkiler Enstitüsünde araştırma müdürlüğü görevinde bulundu. 1919 ve 1946'da Paris Barış konferanslarında İngiliz delegasyonunda görev aldı. 1921'de Anadolu'ya gelip Türk Kurtuluş Savaşını izledi. Türk yanlısı yazılarıyla mücadeleyi destekledi. Pek çok Üniversiteden fahri doktora unvanı aldı. Fransa Enstitüsü üyeliğine seçildi. Bkz. Enes Kabakcı, "Toynbee, Arnold J.", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 41, İstanbul (2012), s.272-274.

⁶⁹ Kabakcı, "Toynbee", s.272.

görevinden istifaya mecbur ettirildiğinin basında da yer alması üzerine durumun Maarif Vekaletinin dikkatini çektiği belirtilip Vekaletten Toynbee'nin tedrisatından istifade edilmek istendiği iletilmişti.⁷⁰ 10 Mart 1924'te Hariciye Vekaletinden Toynbee'ye gönderilen mektupta, Türk Maarif Vekaletinin yabancı bilim insanlarını profesör olarak görevlendirmek arzusunda olduğu belirtilerek, Türk davasına verdiği hizmetler, Türkiye'de gördüğü saygı ve İngiliz üniversitelerindeki çalışmaları dikkate alınarak kendisine Türkiye'de ders vermek isteyip istemediği sorulmuştu. Olumlu cevap vermesi halinde hangi dersleri vermek istediği ve şartları konusunda bilgi talep edilmişti. Yusuf Kemal Bey de Toynbee ile görüşmüş ve Toynbee'nin görüşlerini Vekalet 15 Mart tarihinde iletilmişti. Toynbee verdiği cevapta Maarif Vekaletinin Türkiye'de hizmet görmesi konusunda gönderdiği mektuptan duyduğu memnuniyeti dile getirmişti. Türkler ile şahsen temas ettiği ilk dakikadan itibaren daima dostlar arasında olduğunu hissettiğini ve Türk milletine karşı şahsi hürmet ve sevgiden başka bir ilim adamı olarak Türk memleketinin dünya tarihinde pek çok önemli olayın kesişme noktası olduğunu gördüğünü ve bu kapsamda Türk tarihiyle derinden ilgilendiğini belirtmişti. Toynbee mevcut dönemde Londra Üniversitesindeki Britanya Milletlerarası İlişkiler Enstitüsünün kendisini barış konferansından itibaren devletlerarası ilişkiler hakkında kitap yazmak üzere görevlendirdiğini belirtmişti. Bu işin kendisini 1925 yılı mart-nisan ayına kadar meşgul edeceğini bu tarihten sonra bir manisi olmadığını; ancak bu enstitünün kendisine daimî bir makam teklif etmesinin mümkün olduğunu ifade etmişti. Toynbee üç çocuğu olduğunu ve bu nedenle İngiltere dışında daimî bir görev alacak durumda olmadığını vurgulamıştı. Türkiye'nin teklifine karşı cazibe hissettiğini ortaya koyan Toynbee, Enstitüdeki vazifesini öğrenene kadar teklifi askıda bırakmayı önermişti. Toynbee Türkiye'deki fikri hayatla temasta bulunmak üzere ülkeye belli dönemlerde örneğin her iki senede bir, üç ay ziyaretlerde bulunabileceğini belirtmişti. Türk milletine karşı hissettiği dostluk ve Vekalet davetindeki iyi niyetten dolayı böyle dostane bir surette fırsat olunca Türkiye ile muntazam bir ilişki tesisini arzu etmekteydi.⁷¹

Türk-İngiliz iktisadi ilişkilerinin yeniden tesisi de ilişkilerin geliştirilmesi açısından büyük öneme sahipti. Yusuf Kemal Bey MacDonald ile yaptığı görüşmede daha önce kendisinin Türkiye'nin dalavereci maliyecilerden çekinmesini belirttiğini, bu ifadesini açıklamasını talep etmişti. MacDonald, İstanbul'da bulunduğu sırada bazı kimselerin mali işler için Ankara'ya gidip gelmekte olduğunu öğrendiğini ve bunun Türkiye'ye zarar vereceğini düşündüğünü, bunun için bu sözleri söylediğini belirterek bu hususlarda sağlam adamlarla ilişki kurulmasının iyi olacağını ve araştırma yapılmasını tavsiye etmişti. Yusuf Kemal Bey, MacDonald'a bu tip bir araştırmayı kolaylaştıracak bilgi verip vermeyeceğini sormuş, MacDonald ise Sir Adam Block'u işaret etmişti. Yusuf Kemal Bey, eskiden Türkiye'de çalışmış olan yabancıların eski usullere alışmış olduklarını, Türkiye'ye eskisi gibi muamele etmeye çalıştıklarını, bu durumun yeni Türkiye'nin hoşuna gitmediğini, Adam Blok'un da bu isimlerden olduğunu söylemişti. MacDonald bu duruma hak vermiş, vaktiyle rüsumat idaresinde çalışmış, dostu bulunan Ford'u önermişti.

⁷⁰ TDA, 534/ 37647. 151361. 34.

⁷¹ TDA, 534/ 37647. 151361. 38.

Yusuf Kemal Bey, mali bağımsızlığın elde edilmesinde İngiltere'nin Türkiye'ye yardım edeceği ümidinde olduğunu belirtmişti. Konu borç meselesine geldiğinde Yusuf Kemal Bey, Türkiye'nin borçlarını ödeyeceğini söylemişti. MacDonald, Türkiye'nin tek taraflı bir harekette bulunmamasını vurgularken köprü istikrazı⁷² konusunda Türk Hükümetinin hareket tarzının İngiliz maliyecilerce olumsuz karşılandığını, Türkiye'nin kredisini bozduğunu ifade etmişti. MacDonald duyun-ı umumiye meselesinde Türkiye'nin benzer biçimde davranması durumunda Türkiye'yi parlamentoda savunamayacağını söylemişti. Yusuf Kemal Bey, köprü istikrazı konusunun Türk Hükümetince prensip meselesi addedildiğini, bunun gibi diğer borçların da altınla ödenmesinin antlaşmaya aykırı olduğunu söylemişti. Türkiye alacaklıları ile anlaşırđı, İngiliz Hükümetinden beklenti zorluk çıkartmaması idi. MacDonald ısrarla Türk tarafınca doğrudan doğruya bir şey icra edilmemesini isteyecekti.⁷³

Söz konusu dönemde bir İngiliz şirketi Türkiye'deki hurda gemilerle ilgilenmekteydi. Yusuf Kemal Bey'in, 22 Şubat 1924'te gönderdiği rapora göre merkezi Londra'da bulunan ve Paris'te şubesi olan White Wertheimer Şirketi, Londra'daki Hughe Bolekkow'e müracaat ederek Türk Hükümetinin hurda halinde eski zırhlı gemileri satmak istediğini bildirmişti. Bu şirket Türkiye'ye bir teklif mektubu göndermiş, hurdaların tonilatosuna 16 buçuk şilin teklif etmişti. Araya aracılar girdiği takdirde bunlar bir hayli komisyon alacağından hem Hükümet hem de alıcı şirketin zarar edeceği izah edilerek Hükümetin bir fikri olup olmadığı sorulmuştu.⁷⁴

Yusuf Kemal Bey'in yerine getirdiği görevlerden biri de Lordlar ve Avam Kamarasında Türkiye ile ilgili olan görüşmelere dair Hariciye Vekaletini bilgilendirmektir. Türkiye ile Almanya arasında 3 Mart 1924'te Dostluk Antlaşması imzalanmış,⁷⁵ İngiltere de bu duruma ilgi göstermiş bu durum da Yusuf Kemal Bey'in dikkatinden kaçmamıştı.⁷⁶

Yusuf Kemal Bey'den İngiltere'deki gelişmelere ilişkin de bilgi istenmesi söz konusudur. Bunlar içerisinde dikkat çekici olanlardan biri de Londra'da bulunan muhtelif devletlerin askeri ataşelerinin aldıkları maaşa ilişkindir. 5 Şubat tarihli yazısında Yusuf Kemal Bey, Fransa'nın askeri ataşesine senelik 1,000 İngiliz lirası maaş ve 1,440 İngiliz lirası tahsisat verildiğini, iki muavinin toplam askeri ataşenin maaş ve tahsisatına denk para aldığını belirtmişti. Seyahatleri sırasında yevmiyeleri ayrıca verilmekteydi. İtalyan askeri ataşesi takriben senelik 2,250 İngiliz lirası almaktaydı. Beygiri için ayrıca günlük 12.5 şilin verilmekteydi. Belçika askeri ataşesi

⁷² Köprü geçiş ücretinin karşılık gösterildiği, İngiliz sermayeli Osmanlı Anonim Şirketi yapılanmasındaki Türkiye Milli Bankasından alınan 1909 İstanbul Belediye kredisinin ödenme biçimi bu dönemde İngiliz tahvil hamilleri ile Türk Hükümeti arasında anlaşmazlık konusu haline gelmiştir. Türkiye Fransız frangı ile ödeme yapmak istemektedir. İstanbul Belediyesi, köprü geçiş ücretlerine el koyulması yönünde aldığı tedbirler yüzünden Türkiye'nin mali itibarını sarstığı konusunda eleştirilmiştir. Bkz. Irmak Karabulut "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Uzanan Bir Borçlanma Örneği: 1909 İstanbul Şehremaneti İstikrazı", *Asya Studies*, Özel Sayı 1, (2020), s. 39-50.

⁷³ TDA, 533/ 8369. 58073. 1.

⁷⁴ TDA, 534/ 37660.151533. 25.

⁷⁵ Gündüz Ökçün ve Ahmet Ökçün, *Türk Antlaşmaları Rehberi 1920-1973* (Sermaye Piyasası Kurulu, 1997), s.7.

⁷⁶ TDA, 534/ 37655. 151437. 51.

senelik 1,500 İngiliz lirası almakta 500 İngiliz lirası da miralay maaşı almaktaydı. Bir muavini bir de küçük zabıt kâatibi vardı. Amerika askeri ataşesi general olursa 2,500 İngiliz lirası miralay olursa 2,000 İngiliz lirası almaktaydı. Bundan başka iki beygiri, bir otomobili vardır. İki muavini vardı ki senelik 1,500 lira almaktaydı. Sırp askeri ataşesi ayda 100 İngiliz lirası almaktaydı. Ayrıca memleketinin miralay maaşını almaktaydı. Lehistan askeri ataşesi senelik 1,918 lira almaktaydı. Başka milletlerdeki İngiliz askeri ataşelerine gelince İstanbul ve Paris'te günlük 2 lira 15 şilin maaş ve 4 İngiliz lirası tahsisat alırlarken senelik takriben 2,500 İngiliz lirası almaktalardı. Bekar bir İngiliz miralayı senelik 1,477 İngiliz lirası alırken evlenmiş ise 1,531 İngiliz lirası almaktaydı.⁷⁷

3. Londra Elçiliğinde Görev Değişimi

Yusuf Kemal Bey Musul meselesine ilişkin hükümetin emirlerini almanın önem arz ettiğine işaret ederek iletişim vasıtalarına güvenilmeyeceğini, katiplerden birini göndermenin de amaca hizmet etmeyeceğini belirterek İngiltere'deki paskalya tatilinden yararlanıp birkaç gün için Ankara'ya gelmek üzere 12 Nisan 1924'te izin istemişti.⁷⁸ Bu süreçte önemli bir sıkıntı haberleşme güvenliği idi.⁷⁹ Londra ile Türkiye arasındaki haberleşme güvenliğinin sağlanamaması üzerine Yusuf Kemal Bey'in Ankara'ya gitmesine Hariciye Vekaleti onay vermiş,⁸⁰ Yusuf Kemal Bey de 24 Nisan'da Hariciye Vekaletine yazdığı yazıda iki gün sonra müsteşarı vekil bırakarak hareket edeceğini belirtmiştir.⁸¹

Yusuf Kemal Bey, 2 Mayıs 1924'te Başbakan MacDonald ile bir görüşme gerçekleştirerek görevinden ayrılacağını kendisine iletmisti. TBMM tarafından yakınlarda kabul edilmiş olan Teşkilat-ı Esasiye kanunun ilgili maddesi gereğince milletvekilliği ile memuriyeti arasında uyumsuzluk olduğunu, bu nedenle Ankara'ya gideceğini ve eğer hukuken mesele kesin bir biçim almışsa Ankara'da kalacağını bildirmişti. MacDonald ise bu durum karşısında üzüntüsünü dile getirmişti.⁸² Sonuçta milletvekilliği ile temsilciliğin aynı anda

⁷⁷ TDA, 534/ 88442. 321198. 8.

⁷⁸ TDA, 534/ 36983. 148656. 44.

⁷⁹ Yusuf Kemal Bey göreve ilk başladığı süreçte 30 Ocak 1924'te Londra'dan Hariciye Vekaletine gönderdiği yazıda, Vekaletten Mümessillğe gönderilen yazıların üzerinde yalnız "Mission Diplomatique Turque" yazdığı için genelde başka yerlere gidip dolaştıktan sonra geç geldiğini belirtmiş, doğrudan doğruya mümessillğe gelmesini sağlamak için zarfların üzerine "69, Portland Place, Londra, W.I." adresinin yazılmasını istemişti. Bkz. TDA, 534. 37679.151480.58. Elçi Zekai Bey de 29 Eylül 1924 tarihli yazısında İngiltere'de takip etmekte olduğu işler hakkındaki gelişmeleri günü gününe arz ettiğini bununla birlikte kullanılmakta olan şifrenin güvenli olmadığını düşündüğünü belirtmişti. İngiliz istihbarat teşkilatının gücü göz önüne alındığında bir senedir kullanılan şifreye güvenmek zordur. Zekai Bey bunun için maruzatını İngilizler de açıp okuyacakmış gibi yazmak zorunda kalmakta, hislerini ifadede zorluk çekmektedir. Müsteşar Hikmet Bey bir şifre cetveli oluşturarak göndermişse de cevap alamamıştır. Zekai Bey en azından ayda bir kere değiştirilmek üzere birkaç şifre cetveli tertip edilip kurye vasıtasıyla gönderilmesini emniyetin sağlanması için gerekli görmekteydi. Bkz. TDA, 533/ 8422. 57914. 4.

⁸⁰ TDA, 534/ 36983. 148656. 45.

⁸¹ TDA, 534/ 36983. 148656. 43.

⁸² TDA, 533/ 8369. 58073. 1.

yürütülemeyeceğine dair alınan karar üzerine 16 Mayıs 1924'te istifa ederek yasama görevine döndü.⁸³

Yusuf Kemal Bey İngiltere'den ayrılırken Müsteşar Yusuf Hikmet Bey'i vekil olarak bırakmıştı. Yusuf Hikmet Bey, Londra Mümessilliği Maslahatgüzarı unvanıyla çalışmalarını yürütecekti.⁸⁴ Yusuf Kemal Bey'in ardından Rıza Nur ve Adnan Bey (Adıvar) Londra temsilciliğine atandıysa da göreve başlamamışlardı.⁸⁵

Yusuf Hikmet Bey, Avam Kamarasında Türkiye'yi ilgilendiren konuları "Londra Mümessili Maslahatgüzarı" imzası ile Hariciyeye bildirecekti.⁸⁶ Yine Hikmet Bey, İngiliz basınında çıkan haberlere dair rapor sunacak,⁸⁷ İngiliz- Rus görüşmelerine dair malumat verecekti.⁸⁸

30 Ağustos 1924'te Ziraat Vekili, Aydın Milletvekili Zekai Bey,⁸⁹ boş olan Londra Ortaelçiliğine Büyükelçi sıfatını taşıyacak şekilde Hariciye Vekaletinin teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından atanacaktı.⁹⁰ Aziz Zekai Bey Londra Konferansında Ankara Hükümeti delegesi ve Lozan Konferansında müşavir olarak görev yapmıştı. II. TBMM'de Aydın Mebusu seçilen Zekai Bey Ziraat Vekili olarak bulunduğu bir sırada Londra Ortaelçisi olarak tayin edilmişti.⁹¹

İngiltere Mümessili Henderson Zekai Bey'in Londra Mümessilliğine tayinini İngiliz Hükümetinin onayladığını belirtmişti.⁹² Öyle görünüyor ki Zekai Bey'in elçiliğinin kademesi soru işaretine neden olmuştu. Ağustos 1924'te Henderson, Zekai Bey'in Londra'ya "Büyükelçi" olarak tayininin İngiltere Hükümetince kabul olunduğuna dair bir gazete makalesini İstanbul Murahhası Nusret Bey'e getirmişti. Nusret Bey ise Zekai Bey'in Büyükelçi sıfatına haiz olmakla beraber Ortaelçi sıfatıyla izam olacağını belirtmişti.⁹³

Eylül başında Ankara'dan İstanbul'a gelen Zekai Bey, önce Bursa'ya giderek Mustafa Kemal Paşa'ya saygılarını sunup veda etmeyi planlamıştı. Ardından Sirkeci'den Londra'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştı. Londra'da mümessillik heyeti mevcuttu. Bu heyet sefaret

⁸³ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s. 273-274; Halıcı, "Yusuf Kemal", s.2.

⁸⁴ Çakmak, "Yusuf Kemal Bey", s. 78.

⁸⁵ Şimşir, *Türk Diplomasisi*, s.325.

⁸⁶ TDA, 534/ 36979.148194. 84; TDA, 534/ 37145. 148334. 9; TDA, 534/ 37660. 151543. 6.

⁸⁷ TDA, 534/ 36979. 148194. 86; TDA, 534/ 36983. 148656. 37; TDA, 534/ 36979. 148194. 83.

⁸⁸ TDA, 534/ 37145. 148335. 37; TDA, 534/ 37145. 148335. 29; TDA, 534/ 37145. 148335. 12.

⁸⁹ Zekai Apaydın (1880/1881-1947) Bosna'da doğmuştur. Mekteb-i Mülkiye'den mezun olması ardından Aydın Vilayeti maiyet memurluğuna atanmıştır. Milli Mücadele hareketine katılmış, Adana cephesinde görev almıştır. I. TBMM'de Adana'dan mebus olarak seçilmiş, Eskişehir İstiklal Mahkemesi üyeliği yapmıştır. III. IV. Ve V. Dönem Diyarbakır milletvekilliği yapmıştır. 1935-1939 yılları arası yeniden Moskova Büyükelçiliğinde bulunmuştur. Bkz. Aydın Çakmak "Zekai (Apaydın) Bey'in Birinci Moskova Büyükelçiliği (1925-1927)", 4. *Uluslararası Türk-Rus Dünyası Akademik Araştırmalar Kongresi*, ed. Zuhâl Koç, (Asos Yayınları 2021), s.38.

⁹⁰ BCA. 30.18.11 /10. 41. 12.

⁹¹ Çakmak, "Moskova Büyükelçiliği", s.38; Ekrem Apaydın, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekai Apaydın'ın Albümünden", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:1 (1) (1984), s.307.

⁹² BOA. HR.İM., 243. 64.

⁹³ BOA. HR.İM., 243. 78.

heyeti olarak yerinde bırakılmıştı. Zekai Bey'in güven mektubu yanındaydı ve Krala sunmayı planlıyordu.⁹⁴

Zekai Bey, eylül ortasında Londra'ya ulaşmıştı; ancak Kral ve Başvekil İskoçya'daydı. Kralın ay sonunda ve Başvekilin bir haftaya kadar gelmesi planlanıyordu. Zekai Bey, onlar gelir gelmez görmeyi ve güven mektubunu sunmayı ümit ediyordu. Zekai Bey, güven mektubunun tercümesini Dışişlerine göndermişti. Zekai Bey'in "Büyükelçi" unvanı Dışişlerinin de dikkatini çekmiş olacak ki "Zekai Bey'i biz burada Ortaelçi tanırız *ambasador* değildir" demişlerdi. Türk tarafı Zekai Bey'in Ortaelçi olduğunu, Büyükelçi unvanının rütbe, paye olduğunu belirtmişti. Zekai Bey'in belirttiğine göre İngiliz basını Zekai Bey'in gelişini memnuniyetle karşılamıştı. Elçi, Türkiye'nin iktisadi faaliyetleri hakkında esaslı mevzular üzerine yabancı sermayedarlara güven telkin edecek hamleler için hazırlanmaktaydı.⁹⁵ Mustafa Kemal, Zekai Bey'i elçi olarak atarken Türkiye Cumhuriyeti adına kendisine yapılacak tebligatlara inanç ve itimat göstermesini istemişti.⁹⁶

4. Zekai Bey'in Londra Ortaelçisi Olarak Faaliyetleri

4.1. Türk-İngiliz İktisadi İlişkilerinin Geliştirilmesi

Londra elçisi Zekai Bey Mart 1925'te Hariciye Vekaletine gönderdiği yazıda ülkede özellikle maden, orman, araziyi işletmek, liman, demiryolu, yol vesaire inşaatı gibi iktisadi işleri yapmak için yabancı sermayeye ihtiyaç olduğunu belirtmişti. Önce bu sermayeyi bulmanın sonra sermayedarlara ülkeye faydalı olacak şartları kabul ettirmenin ve iş ve işlemlerde siyasi menfaatlere uygunluğu temin etmenin Avrupa sermayesiyle iş birliğine zemin arayan siyasi çevrelerin özellikle arayacağı noktalar olması gerektiğini not etmişti. Zekai Bey, İngiltere'de iktisadi teşebbüse girişecek hazır sermayenin çok olduğunu belirtmişti. İngiliz sermayesi çok olduğu kadar teklif edecekleri iktisadi şartlar da diğer yabancı sermayelerine oranla ehven olacaktı. Hatta sterlin lirasının altına muadil olması avantajdı. Sabit olan İngiliz sermayesiyle iş görmek hem İngiltere hem Türkiye menfaati noktasından kârlıydı. Fransız sermayesi ile yapılacak herhangi bir anlaşmanın frank üzerinden yapılması halinde 3-5 sene sonra frangın rayici artarsa mukavele yapmış olan Türkiye hesabına ileride daha büyük rayiç üzerinden Frank satın alıp borç ödemek noktasından zarar olacağı gibi ileride frank rayici azaldığı takdirde borç alan Türkiye'nin lehine olurken bu defa Fransızlar hesabına büyük zararı olurdu. Bunun olmaması için mevzu taahhüdü düzenleyen anlaşmanın altın frank veya sterlin üzerine yapılması gerekir ki bu türlü bir şartı Fransız sermayesi sırf bankacılık noktasından tercih etse dahi Fransız Hükümetinin mali siyaseti noktasından Fransız frangının rayicini yükseltmek endişesiyle hiçbir zaman desteklenmezdi.

Sermayeyi bulma ve diğerlerine ehven şartta temin etmeyi İngiltere sağlamaktaydı. Zekai Bey'e göre üçüncü şart olarak belirttiği siyasi mütalaa noktasından da İngiltere tercih sebebi olmalıydı. Zekai Bey'e göre İngilizlerin Türkiye'deki yatırımları için kullanabileceği, bugünden yarına tahsis edebilecekleri 50 milyon sterlin liradan fazla sermayesi vardı. Bu

⁹⁴ Apaydın, "Zekai Apaydın", s.306-307.

⁹⁵ TDA, 533/ 8422. 57914. 48.

⁹⁶ BOA. HR. İM., 138. 28.

sermayeyi başka yerde bulmak Zekai Bey’e göre mümkün değildi. Türkiye şimdiye kadar bu sermayeyi kısmen İngiltere’den kısmen başka ülkelerden bulmaya çalışmaktaydı; ancak bu siyaset başarılı olmamıştı.

Mesele bu sermayeye karşı misafirperverlik göstermekten çekinmeyerek şartları iyi araştırmaktı. Zekai Bey İngiltere’de temas ettiği çeşitli mali ve sanayi grupların ve ciddi hükümet adamlarının şiddetle taraftar oldukları bu iş birliği siyasetini takip için Türkiye tarafından yapılacak teklifleri ehemmiyetle tetkike hazır olduklarını belirtmişti. Önce yerinde, ormanlar, madenler, şimendiferler, limanlar, yollar, bataklıklar, sular vesaire üzerinde ayrı ayrı incelemelerde bulunarak projeleri yapmak ve şartları oluşturmak gerekti. Bu işler için çeşitli İngiliz gruplardan bir sendika oluşturarak memleketi incelemek ve işletmesi şartını tayin ve tespit için bir heyetin acilen Türkiye’ye gönderilmesini teklif etmek gerekmekteydi. Ancak bu şekilde sermaye temsilcilerinin teklif edecekleri şart belirlenerek Türk Hükümeti ile olumlu veya olumsuz bir neticeye varılabilirdi.

Zekai Bey ülkede birinci planda elzem addedilen şimendiferlerin hangileri olduğunu sormuştu. Bunların inşası İngiliz kumpanyalarına verilirse tahsis olunacak sermaye faizinin teminini hükümet nasıl öngörmekteydi. Devlet namına yapılmış iltizam olunan bazı hatlar varsa o takdirde sermayeyi temin ve ikraz edecek olan kumpanyaya ne türlü teminat ve ne miktar faiz ve amortisman verilecekti. Menderes, Seyhan, Ceyhan, Sakarya, Yeşilırmak, Kızılırmak gibi nehirler etrafındaki bataklıkların kurutulması ve arazinin sulanması imtiyazının kumpanyalara verilip verilemeyeceğini sormuştu; nitekim Türkiye’de arazi işine yabancı sermayesi sokmamak konusunda bir titizlenme vardı. Zekai Bey’e göre 10-15 milyon İngiliz lirası sermaye harcanmasını bekleyen sulama işleminin hükümet eliyle ve hükümet sermayesiyle kısa zamanda yapılmasına maddi imkân yoktu. Halbuki bu işin ertelenmesi demiryolu inşasının ertelenmesinden de daha zararlıydı. Her sene binlerce ve yüz binlerce nüfusun sıtmadan her türlü hastalıktan telefine sebep olması ve en kuvvetli araziye ihtiva eden rençber halkın hastalanarak ölmesi büyük bir sorundu. Zekai Bey, nehirlerin tanzimi, arazinin sulanması, bataklıkların kurutulması işlerinin imtiyaz halinde İngiliz kumpanyalarına verilmesi şartlarının ne olacağını sormuştu. Keza ormanlar ve madenlerin iltizamında, Hükümetin hangi şartları aradığını sormuştu.

İngiltere’de mali bir grup tarafından Ziraat Bankasına, ziraatın gelişmesi için rençbere yardım edebilmek düşüncesiyle %7 -8 faiz ve amortisman ile 1 milyon sterlin lirası ikraz olunması ve buna karşılık Ziraat Bankasının Hükümetten işletmesini iltizam edeceği maden, orman, nafia işlerini işletmek üzere kendi kontrolü ve idaresi altında ayrıca sermaye tahsisi ve işletmesini üstlenmesi, Ziraat Bankasına bu nafia imtiyazından dolayı ayrıca sermayenin % 25’ine kadar iştirak hakkı bırakılması planlanmıştı. İş Bankasına da sermayesine yardım için munasip bir faizle birkaç yüz bin İngiliz lirası verilip bu bankanın alacağı imtiyazı yönetmesi planlanmaktaydı. Zekai Bey, bu gibi teşebbüslerin belirsiz duran Musul meselesinin Türkiye’ye göre halini kolaylaştıracağı fikrindeydi. Zekai Bey bu esaslar üzerindeki hükümet görüşünün

bir an evvel kendisine iletilmesini istemişti.⁹⁷ İngiliz sermayesine Türkiye’de alan tanınması süreci ileride görüleceği üzere Musul meselesi ile paralel devam edecekti.

İngiliz devlet adamları Türkiye’nin demiryolları konusunda izlediği siyasetten memnun görünmemekteydi. Zekai Bey, Dışişleri Müsteşarı William Tyrrel ile yaptığı görüşmede Tyrrel, Anadolu demiryolları konusunda yaşanan hezimetin Ankara’da henüz İngilizler hakkında iyi hisler beslemedikleri hissine kapılmalarına neden olduğunu belirtmişti. Zekai Bey Anadolu demiryolunun devletleştirilmesini esasen vaktiyle müttefik devletlerin Türkiye’ye Lozan’da teklif etmiş olduklarını ve mevcudu işletmekten ziyade mevcut olmayı yapmak için yabancı sermayesinin yardımına ihtiyaç olduğunu beyan etmiş, Tyrrel de açıklamadan memnun olmuştu.⁹⁸ Eyre Crowe ise Zekai Bey’in Şubat 1924’te dostluk ve iktisadi iş birliği teklifine “hangi dostluk ve hangi iş birliği Türkiye bize adeta en ihmalkârane muamele yapmakta” şeklinde cevap vermişti.⁹⁹

Bu süreçte “Anglo-Turkish” isimli bir cemiyet mektupla Zekai Bey’e müracaat ederek 7 Ocak’ta gerçekleşecek cemiyetin açılışında bir konuşma yapmasını istemişti. Zekai Bey’den Birinci Dünya Savaşından beri demiryollarındaki ilerleme, Doğu ile Avrupa’yı birleştiren yollar, eski trenler, yeni model trenler, Avrupa ile Hindistan arasındaki hat, Asya’yı geçen demiryollarının bitmiş ve bitmemiş kısımları hakkında bilgi istemişlerdi. Yine İzmir-Aydın demiryolu görüşmelerinin akıbeti, eski imtiyazların devamı hakkında malumat, demiryolu dışında diğer ulaşım araçları hakkında bilgi, Türkiye’de yabancı sermayesinin durumu, Türkiye tarafından duyuru-ı umumiyenin hangi para ile ödeneceği hakkında açıklama istemişlerdi.

Zekai Bey bu cemiyeti oluşturan kişiler esasen İngiltere’de pek de önemli kişiler olmadıklarından ve içlerinde hükümet tarafından hoş görülmeleyen komünistler olduğundan bizzat toplantıda bulunarak nutuk okumayı uygun bulmamıştı. Fakat günün birinde Türkiye’nin işine yaraması ihtimal dahilinde bulunan bir cemiyetin böyle bir talebini reddetmek de doğru değildi. Bu anlamda Zekai Bey istenilen bilgileri cemiyete ulaştırmıştı. Zekai Bey, iki ülke arasındaki ekonomik iş birliğinin yeniden tesisi konusunda iyi dileklerini sunmuştu. Savaştan bu yana demiryolu şebekesindeki gelişmeye dair tam rakam vermenin zor olduğunu, Anadolu’daki demir yollarının Yunanlılar tarafından büyük tahribata uğradığını belirtmişti. Demiryolları hakkında detaylı bilgi sunmuştu. Zekai Bey Türkiye’nin sahip olduğu zenginliklerin değerlendirilmesinde yabancı sermaye ile iş birliğine vurgu yapmıştı. İzmir-Aydın demiryolu müzakerelerinin ilerlediğini, imtiyazlar meselesinin ise Lozan’da detaylıca ele alındığını ve protokolle düzenlendiğini belirtmişti. Zekai Bey Türkiye’nin kıyılarında modern limanların bulunmayışının dış ticareti olumsuz etkilediğini de vurgulamış, limanların durumu hakkında bilgi vermişti. Türkiye’deki yabancıların Londra’daki Türklerin yaşadığı sıkıntıları yaşamadığına dikkat çekmişti.¹⁰⁰

4.2. Zekai Bey’in Elçiliği Döneminde Musul Meselesine İlişkin Gelişmeler

⁹⁷ TDA, 534/ 37652. 151329. 2.

⁹⁸ TDA, 534/ 37846. 151909. 21.

⁹⁹ TDA, 534/ 36983. 148656. 20.

¹⁰⁰ TDA, 534/ 36983. 148656. 31.

Zekai Bey'in elçilik döneminde Türk-İngiliz ilişkilerini en çok meşgul eden konu Musul meselesi olacaktı. Mayıs 1924'te Musul konusunda Türk-İngiliz ikili görüşmeleri başlamıştı. Türkiye'yi Fethi Okyar, İngiltere'yi Percy Cox temsil etmişti. Fethi Okyar'a verilen talimatta Süleymaniye, Kerkük, Musul sancaklarının Türkiye'de kalacak şekilde bir sınır çizilmesi istenmişti. Türkiye'nin talebi yerine getirilirse bölge petrolünün işletilmesinde İngiltere'ye ortaklık verilebilirdi.¹⁰¹ Haliç Konferansında Cox, Musul'un yanı sıra Hakkâri vilayetine bağlı kasabaları talep etmiş, Fethi Bey ise kabul etmemişti.¹⁰² Haliç Konferansı 5 Haziran 1924'te dağılmıştı.¹⁰³ Akabinde İngiltere Musul konusunda tek taraflı olarak Ağustos 1924'te Milletler Cemiyetine başvurmuş çok geçmeden de bölgede Nasturi ayaklanması patlak vermişti.¹⁰⁴

Ayaklanma sürecinde İngiliz uçaklarının Türkiye üzerinde uçuş gerçekleştirmeleri ardından durum Dışişleri nezdinde protesto edilmişti; fakat İngiliz Dışişleri Musul'dan kalkan bazı İngiliz uçaklarının Türk topraklarında uçtuğu iddiasının Irak'ta yapılan soruşturma sonucunda doğru olmadığını bildirmişti.¹⁰⁵

Türk Hükümeti, Londra maslahatgüzarına yolladığı talimatta İngilizlerle Musul konusuna ilişkin Milletler Cemiyetine gitmeden önce bir görüşme daha açmak düşüncesinde olduklarını belirtmişti. Petrol konusunda uygun bir çözüm arayışına gidilecekti. Aşağıda görüleceği üzere Londra elçiliği tüm bu süreç boyunca Milletler Cemiyeti dışında sınır sorununun çözülmesi ve petrol imtiyazı meselesi ile meşgul olacak; fakat bu çabalar sonuç vermeyecekti.¹⁰⁶

Zekai Bey'in elçi olarak atanması öncesi süreç Hikmet Bey tarafından takip edilmişti. Hikmet Bey'in kanaati işin diğer her türlü ümit kaybolmadan Milletler Cemiyetinin eline düşmesinin Türkiye'nin zararına olacağı yönündeydi.¹⁰⁷ 2 Ağustos 1924 tarihli raporunda Lord Inverforth ile görüşmesini aktaran Hikmet Bey Inverforth'un, Başvekil ve Sömürgeler Nazırını gördüğünü ve Başvekil Musul ve Kerkük'ü Türkiye'ye bırakarak Türkiye ile görüşmeye ikna ettiğini söylemişti. Karşılığında Inverforth, Musul petrol imtiyazlarını talep ediyordu. Başvekil Türkiye'nin Irak'ın tamliğini kabul edeceğine kefil olmasını istemekteydi. Hikmet Bey, muhafazakarların iş başına gelmesi durumunda Inverforth'un Türkiye için bir şey yapamayacağını belirtmişti.¹⁰⁸

Hikmet Bey Inverforth konusunda devamlı suretle yazdığı raporları ile Türk Hariciyesinden haber beklemekte ve Zekai Bey'in bir an önce Londra'ya gelmesini istemekteydi.¹⁰⁹ Hariciye Vekaleti, Zekai Bey'in doğrudan Londra'ya hareket etmek üzere olduğunu, onun gelmesini beklemeden Hikmet Bey'in bizzat Inverforth ile görüşmesini

¹⁰¹ Şimşir, "Musul Sorunu", s.862-863; Kürkcüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.290.

¹⁰² Öke, *Musul Meselesi*, s.130.

¹⁰³ Öke, *Musul Meselesi*, s.131; Şimşir, "Musul Sorunu", s.864.

¹⁰⁴ Şimşir, "Musul Sorunu", s. 864.

¹⁰⁵ TDA, 533/ 10494. 65002. 9.

¹⁰⁶ Kürkcüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri*, s.292-293.

¹⁰⁷ TDA, 533/ 8422. 57912. 36.

¹⁰⁸ TDA, 533/ 8422. 57913. 16.

¹⁰⁹ TDA, 533/ 8422. 57912. 11.

istemmişti.¹¹⁰ Sonunda Eylül 1924'te Türk Hariciyesi Lord Invenforth ile müzakere yapmaya mezu olduğu konusunda kendisini bilgilendirmişti.¹¹¹ 10 Eylül'de Invenforth Hikmet Bey ile görüşmesi ardından taleplerini sıralamıştı. Inverforth, Türkiye'de mevcut henüz imtiyazı verilmemiş olan petrol madenleri imtiyazının 99 sene süre ile kendisine verilmesini istemekteydi. Hikmet Bey bu süreyi 60 yıla indireceğini zannettiğini kaydetmişti. İlaveten alınması gereken arazinin kendisine parasız devrini; lazım gelen yol, demiryolu, boru için şirkete mezuniyet verilmesini; şirkete gereken maddelerin gümrüksüz alınmasına müsaade edilmesini; şirketin ihraç edeceği petrol ve petrol ürünlerinden gümrük vergisi alınmamasını; şirket müdürü olarak hükümetin göstereceği birkaç zatın alınıp mümkün olduğunca Müslüman Türk memur kullanılması tekliflerini sunmuştu.¹¹²

Zekai Bey elçi olarak göreve başlaması akabinde ilk temas kurduğu isimlerden biri Inverforth olmuştu. Türk Hariciyesine 17 Eylül'de gönderdiği yazıda Inverforth'un Türkiye'deki petrol imtiyazı talebini Musul havalisiyle sınırlamayla başardığını haber vermişti. Hükümetin de işletme şirketinin sermayesine iştiraki söz konusu olacaktı. Karşılığında Musul, Kerkük, Süleymaniye havalisi Türkiye'de kalacak şekilde düzenleme yapılacaktı. Inverforth konuya Başvekilin onay verdiğini belirtmişti. Zekai Bey, Inverforth'un girişiminin ne derece başarılı olacağını kestirilemediğini belirtmekteydi.¹¹³ Türk Hariciyesi temkinli yaklaşmış, Londra Elçiliğine 18 Eylül'de gönderilen yazıda Inverforth'un teklifinin ciddi bir mahiyet göstermediğini belirtilmişti. Inverforth'un ciddiyeti ancak MacDonald tarafından onaylanırsa kesinleşebilirdi.¹¹⁴

Milletler Cemiyeti 20 Eylül 1924'te Musul sorununu görüşmeye başlamıştı. Türkiye'yi Fethi Okyar, İngiltere'yi Adalet Bakanı Lord Palmoor temsil etmekteydi. Bu arada Türk-İngiliz birlikleri arasında sınır çatışmaları başlamıştı.¹¹⁵

Sınır çatışmaları devam ederken 23 Eylül'de Türkiye, Milletler Cemiyetine başvurarak Türkiye ile Londra arasında başlayan diplomatik müzakerelere rağmen İngiliz uçaklarının sınırı geçip Türk askeri mevzilerini bombaladıklarını ve saldırılar sonucunda Türklerin hayatlarını kaybettiklerini bildirmişti. Dışişleri Bakanlığı ise bombardımanı yalanlamıştı. Öyle görünüyor ki Irak'taki otoriteler bombardımanı Londra'dan onay almadan gerçekleştirmişlerdi.¹¹⁶ Aynı gün Zekai Bey MacDonald ile görüşmüştü. MacDonald, Türkiye ile iyi geçinmek istediğini sınır vakalarının kendisini sıkıntıya soktuğunu belirtmişti. Türk kuvvetlerinin bazı bölgeleri tehdit ettiklerini, statükonun Cenevre'ye geçtiğini, Türkiye'nin askeri harekatta bulunmamasını hükümete yazmasını, uçak tecavüzlerini araştıracağını, bu olaylardan malumat almadığını söylemişti. Zekai Bey İngiltere tarafından tecavüz hamlelerinin yapıldığı konusunda ısrarcı olmuştu. Bunun üzerine MacDonald, Zaho'nun kuzeyinde, sınırın güneyine Türk askerleri

¹¹⁰ TDA, 533/ 8422. 57912. 22.

¹¹¹ TDA, 533/ 8422. 57912. 20.

¹¹² TDA, 533/ 8422. 57914. 64.

¹¹³ TDA, 533/ 8422. 57914. 49.

¹¹⁴ TDA, 533/ 8422. 57914. 45.

¹¹⁵ Şimşir, "Musul Sorunu", s. 868.

¹¹⁶ Öke, *Musul Meselesi*, s.142-143.

üzerine kendi hava kuvvetlerinin ateş ettiğini itiraf etmişti. Bir harita göstererek belirlediği hattın güneyini işaret ederek “askerleriniz buradadır” demişti. Zekai Bey bu hattın statüko hattını göstermediğini söylemişti. MacDonald “Bu hat İstanbul Konferansında talep ettiğimiz hattır; fakat Zaho havalisi kısmi statüko hattının aynıdır” demişti. Zekai Bey’in gözlemine göre MacDonald tecavüz eder bir durumda olduklarını ve statüko hattının neresi olduğunu ifadede güçlük çıkarmaktaydı. MacDonald kendisinin anlaşmak istediğini ama Türkiye’nin bu yolda hareket etmediğini sonunda konunun Milletler Cemiyetine gittiğini belirtmişti. Zekai Bey Türk Hükümetinin dostane çözüm yolu aradığını kendisine daha önce ilettiğini hatırlatmıştı. Zekai Bey’in Milletler Cemiyetinin ahalinin arzusunu tahkik edecektir ifadesine MacDonald, “Bakalım artık ne yapar” şeklinde karşılık vermişti. Zekai Bey’in görüşmeden aldığı izlenim MacDonald’ın Musul’un Irak’a bırakılmasına yönelmiş olduğuydu.

Zekai Bey Inverforth ile de görüşmüş, Inverforth kendisine maden imtiyazı verildiğine dair bir yazılı vesika istemişti. Zekai Bey ise buna yanaşmamıştı.¹¹⁷ İsmet Paşa MacDonald’ın hudut meselesindeki şikayetinin haksız olduğunu Cenevre’deki Fethi Bey’e yazarken İngiliz tahrikleri devam ediyordu.¹¹⁸

29 Eylül’de Hariciye Vekaletinden İsmet Paşa’dan Zekai Bey’e gönderilen şifre yazıda; Fethi Bey’in Milletler Cemiyetinde vaziyetin ümitli görüldüğünü ve müzakereler üzerine Lord Inverforth’un tesir etmekte olduğunu fazla taahhüde girililmeyerek şimdilik temasın devamı ile yetinilmesini bildirdiğini iletmıştır. Türk Hariciyesi Fethi Bey’e Londra’da Hükümetten bir teklif gelmedikçe müzakerelere ciddiyet atfetmemekte olduklarını bildirmişti. Lord Inverforth’a karşı açık bir taahhüde girişmemek ancak Londra Hükümeti Türkiye’ye teklifle gelirse işi ciddiyete bindirmek gerekmekteydi.¹¹⁹

İngiltere seçim arifesindedir ve Türk elçisi olarak Zekai Bey süreci İngiltere’nin iç işleri bakımından da değerlendiren raporları ile Türk Hariciyesine yeni bir bakış açısı kazandırmaya çalışmaktadır. Zekai Bey sürece Rus istikrazı ve İrlanda meselesinin de etki edeceği kanaatindedir; nitekim zafiyet zamanları daha verimli olabilecektir. Zekai Bey’e göre İşçi Partisi iktidarı kaybetmemek için mevcut meseleleri parlamentoya kabul ettirilebilecek hale getirmeye taraftar görünmektedir. İngiltere’deki önemli bir mesele Rus istikrazıdır. Rus istikrazına taraftar olan gruplar içerisinde Lordun temsil ettiği bir grup Musul petrol imtiyazını Türkiye’ye vermek istemektedir. İngiltere Hükümeti bunu temin ederse grubu Rus istikrazına taraftar kılabilir. Temin edemezse istikraz işi suya düşecek ve büyük ihtimal hükümet çekilecektir. Zekai Bey’e göre İngiliz Hükümetinin bir mali grup lehine Musul’u terke razı olması zordur. Bir taraftan Rus istikrazı yaparak ekonomik ilişkileri canlandırmak diğer tarafta da Musul meselesi alakasıyla Türkiye ile bir ticaret anlaşması yapmak, demiryolları, limanlar, vesaire nafia işleri için anlaşma esaslarını kararlaştırarak İngiltere’nin büyük buhranına çare aramak da İşçi Partisinin başlıca hedeflerinden görünmektedir. Zekai Bey başlayan askeri hareketin İngiliz tarafındaki etkisine dair gözlemlerini ortaya koymaktadır. Ona göre anlaşma

¹¹⁷ TDA, 533/ 8422. 57914. 16.

¹¹⁸ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, haz. Şükran Güneş ve Ali Hikmet Alp, (Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1974), s. 90.

¹¹⁹ TDA, 533/ 8422. 57914. 7.

olmadan vukuat sürüp giderse MacDonald kabinesinin harp ilanındansa çekilmesi daha yüksek ihtimaldir.¹²⁰ Eylül 1924'te Milletler Cemiyetinde Musul meselesi görüşülürken İngiliz uçakları sınır ihlalleri gerçekleştirmeye devam etmiş İngiltere ise sınır ihlali olmadığını Zekai Bey'e tekrarlamıştır.¹²¹

Zekai Bey Hariciyeye gönderdiği 29 Eylül tarihli raporunda İngiltere'de Musul için harp yapacak yoktur demiştir. Diğer taraftan İngiliz basınına değinerek Türklerin ilerlemekte olduğundan bahisle bunun İngilizlere ve Irak'a karşı değil Milletler Cemiyetine karşı olduğu yönünde haberlerin yer aldığından bahsetmiştir.¹²²

Bu süreçte İngiliz basınında Türklerin Musul'a tecavüzlerinin devam ettiği ve İngiltere'nin buna mâni olacağı hakkında yazılar yer almaktadır. Dışişleri Müsteşarı ile görüşen Zekai Bey İngiliz basınında çıkan bu haberlere değinerek Milletler Cemiyetinin de çalışmaları açısından durumun hassasiyetine dikkat çekmiştir. Müsteşar, basının durumundan kendisinin de şikayetçi olduğunu; fakat istediklerini yazdıklarını belirtmiş, bu görüşlerin Hükümetin dışında olduğu konusunda teminat vermiştir. Dışişleri Müsteşarı 3-4 gündür sınırda bir hadise olmadığını statükoyu muhafaza edeceklerini, Türkiye'den de onu beklediklerini belirtmiştir. Müsteşar, Musul meselesinin bir an evvel çözümlenmesinden yana olsa da İngiltere'de adeta hükümet bulunmadığından bir teşebbüs yapılamayacağını çünkü yeni seçimle meşgul olduklarını söylemişti.¹²³ Zekai Bey'in gözlemlerine göre muhafazakâr basın, seçimde İşçi Partisini zor durumda bırakmak için Türkiye ile harbe yol açıyorlar gibi ifadeler kullanmaktaydı. 12 Ekim 1924'te Zekai Bey Hariciyeye gönderdiği raporda, İngiliz parlamentosunda sorulan Türklerle savaşta mıyız sorusuna karşı Sömürgeler Bakanının hayır cevabını verdiğini iletmişti.¹²⁴ Curzon da seçim dolayısıyla yaptığı konuşmasında mevcut hükümetin dış siyasetini eleştirerek Türkiye ile savaşın eşiğine geldiklerini, halbuki seleflerinin Türkiye ile barış yapmış olduklarını söylemişti.¹²⁵

İngiltere bir seçim sürecindeydi. Zekai Bey, 10 Ekim 1924'te meclisin kral tarafından feshedildiğini ve seçimin yapılacağını haber vermişti.¹²⁶ Zekai Bey seçim sonucunu da iletmişti; 403 muhafazakâr, 151 işçi, 29 liberal, 7 diğer olmak üzere seçim gerçekleşmişti.¹²⁷ Baldwin Başvekil olmuştu ve kabine birkaç gün içerisinde teşkil edilecekti.¹²⁸

Ekim 1924 ortasında Ankara, İngilizlerin statükoya uymadıklarını, uçaklarının bombalamalarının devam ettiğini kaydetmişti. İngiltere bu iddiaları reddederken sonunda askerî harekâtını meşrulaştıracak biçimde genişlettiği sınırın Lozan Antlaşması imzalandığı dönemde

¹²⁰ TDA, 533/ 8422. 57914. 4.

¹²¹ TDA, 533/ 8385. 55999. 36.

¹²² TDA, 533/ 8392, 58115, 6.

¹²³ TDA, 533/ 8422. 57915. 74.

¹²⁴ TDA, 533/ 8422. 57915. 73.

¹²⁵ TDA. 534/ 36983. 148656. 6.

¹²⁶ TDA, 534/ 36978. 148174. 5.

¹²⁷ TDA, 534/ 36978. 148174. 3.

¹²⁸ TDA, 534/ 36979. 148192. 37.

Türk silahlı kuvvetlerince kontrol altına alınmadığı savunmasını yapmıştı. İngilizlere göre Türkler Lozan'dan sonra bu bölgeye girmişlerdi. Türkler çekilmeliydi.¹²⁹

Mustafa Kemal, Milletler Cemiyetinin hak ve adalet çerçevesinde karar vermesini ümit ettiğini belirtirken aynı süreçte Zekai Bey İngiliz Dışişlerine Musul meselesinin Milletler Cemiyetine bırakılmadan iki ülke arasında halledilmesi taleplerini iletmişti.¹³⁰ Öte yandan Milletler Cemiyetinin sınırı bir hakem gibi çizmesinden ziyade vereceği kararın tavsiye mahiyetinde olacağı yaklaşımı vardı.¹³¹

Zekai Bey İngiliz gazetelerinde çıkan olumsuz haberlerden endişelenerek görev değişimi öncesi MacDonald ile görüşmüştü.¹³² Kasım 1924'te Zekai Bey Hariciye Vekaletine gönderdiği yazıda Başvekil ve Sömürgeler Bakanı ile bir buçuk saat süren Musul meselesi ve Lord Inverforth'un teklifleri etrafındaki konuşmayı aktarmıştı. Başvekil, anlaşmazlığın Milletler Cemiyetine verilmesinden önce dostane temaslarla çözümlenmesini öngördüğünü ve Lord Inverforth'u işaret ederek dostları vasıtasıyla Türkiye'ye bir de mühlet verildiğini, maalesef cevap alamadıklarını ve konuyu Milletler Cemiyetine vermeye mecbur kaldığını belirtmişti. Bundan sonra da Rusya meselesinin patlak verdiğini ve onunla meşgul olurken meclisin feshedildiğini, seçim sürecinin bu işe esaslı bir surette el koymaya mâni olduğunu eklemişti. Zekai Bey, Musul, Süleymaniye, Kerkük'ün Türkiye'ye bırakılması şartıyla madenlerin işletilmesini bir İngiliz gruba verebileceklerini tekrarlamıştı. Sabık Başvekil ise artık geç olduğunu, kendi partilerinin azınlıkta kaldığını belirtmişti. Başvekil Cemiyetin kararını kabul edip etmeyeceklerini sorduğunda Zekai Bey Cemiyetin görevinin tavsiye vermekten ibaret olduğunu söylemişti. Başvekil Zekai Bey'e "Siz ne istiyorsunuz" diyerek haritayı göstermişti. Zekai Bey ise Musul, Kerkük, Süleymaniye'nin altından geçecek bir hat cevabını vermişti. O sırada Sömürgeler Bakanı gelmişti; nitekim kendisini telefonla Başvekil istemişti. Bakan, madenlerin kendilerine verilip verilmeyeceğini sorduğunda Zekai Bey olumlu cevap vermişti. Türkiye'nin Irak'ın tamliğini kabul edip etmeyeceğini sorduğunda ise Zekai Bey, Türkiye'yi tatmin edecek bir huduttan sonra kabul edeceklerini ifade etmişti.¹³³ Kasım ayında Türk Hariciyesi ile temaslarda Zekai Bey, İşçi Partisi zamanında Inverforth'un teklifi üzerinde dönen gelişmelerin ilerleyip ümit verecek bir vaziyete girdiğini belirtmekte; ancak sürecin değiştiğinden, İşçi Partisi Hükümetinin değişmesiyle Musul konusundaki ümitlerin kırıldığından yakınmaktaydı.¹³⁴ Kasım 1924'te Milletler Cemiyetinin atadığı Üçlü Komisyon Cenevre'de toplanarak çalışmalara başlamıştı. Şubat ayında ise Doğu Anadolu'da Şeyh Said isyanı patlak verecekti.¹³⁵

Chamberlain'ın İngiliz Dışişleri Bakanlığı döneminde Zekai Bey yeni bir anlaşma sürecinin kurulması ile ilgilenmeye başlamıştı. 21 Ocak tarihli Zekai Bey- Chamberlain

¹²⁹ Öke, *Musul Meselesi*, s.148.

¹³⁰ Öke, *Musul Meselesi*, s.143.

¹³¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti* (Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973), s.167.

¹³² TDA, 533/ 8358. 57900. 33.

¹³³ TDA, 533/ 8422. 57915. 53.

¹³⁴ TDA, 533/ 8422. 57915. 49.

¹³⁵ Şimşir, "Musul Sorunu", s. 869.

görüşmesi birkaç ay Türk Hariciyesini meşgul edecekti. Zekai Bey, Chamberlain'e Türkiye'de inşa edilecek demiryolları, limanlar, işletilecek madenler, yeniden yapılacak köyler, kasabalar, şehirler sulanacak ovalar bulunduğunu, zirai kurumların diğer kurumlar gibi krediye ihtiyaçları olduğunu ve Türkiye'nin İngiliz sermayesinin ülkeye gelmesine taraftar olduğunu belirtmişti. Zekai Bey, böyle bir ortaklık için iki taraf siyasetinin hedeflerindeki noktaları incelemek gerektiğini, Türkiye'nin takip ettiği siyaset bakımından bunun arzu edilir olduğunu, İngiltere siyaseti için de bu siyasetin hedefleri bakımından Türklerle iş birliğinin faydalı addolunabileceğini bu konudaki kanaatlerini öğrenmek istediklerini, İngiltere eğer Türkiye ile dostluk yapmak istiyorsa Musul meselesini dostane bir şekilde hale engel kalmayacağını vurgulamıştı.

Chamberlain cevaben iktisadi alanda iş birliğinin, Türkiye'nin kaynaklarını işletmenin İngiltere tarafından arzu edildiğini, kendisinin buna taraftar olduğunu, Türkiye'nin yabancı sermayesine güven verecek şekilde eski borçlar hakkında hemen ödeme sürecine girmesini söylemişti. Ama Musul meselesi buna bağlanırsa mesele değişir demeyi ihmal etmemişti. Musul için hiçbir şey yapamayacaklarını belirtmişti. Kendilerinin Irak'ta mandater olarak bulunduğunu, mandaterdik hakkını tehlikeye düşürecek işler yapamayacaklarını vurgulamıştı. Milletler Cemiyeti İngiltere aleyhinde karar verirse ona da yapacak bir şey olmadığını eklemişti. Zekai Bey, Milletler Cemiyetinin rolünün uzlaştırmak olduğuna parmak basmış, Musul, Kerkük ve Süleymaniye şehirlerini Türkiye'de bırakmak ve hattı Irak'a bağlamak şeklindeki bir düzenlemenin Irak aleyhinde olmayacağını ifade etmişti. Chamberlain doğrudan müzakerenin mümkün olmadığını Milletler Cemiyeti sürecinin başladığını belirtmişti. Ancak Cemiyet incelemede bulunduktan sonra tarafları uzlaştırmak için çağırırsa o zaman görüşmek mümkün olabilirdi. Zekai Bey bunun üzerine Musul'un Türkiye için önemini anlatmıştı.¹³⁶ Türkiye bundan sonra bir anlaşma projesi sunmuş ve İngiliz kabinesinden bir cevap beklemeye başlamıştı.¹³⁷

Zekai Bey kabinedeki Türk taraftarları ile temas kurma adına adımlar atmayı da ihmal etmiyordu. İngiltere'nin Hindistan Bakanı Lord Burkhent ile görüşmeler gerçekleştirmiş, Burkhent'in Musul konusunda Türk görüşünde olduğunu gözlemlemişti. İngiltere'nin Türkiye ile dost bir politika takip etmesini isteyen Lord Burkhent'in bu teşebbüsü Sömürgeler Bakanının aleyhtarlığına karşı denge kurmaktaydı.¹³⁸

Türkiye eskiden beri hiçbir gruba petrol imtiyazları için yazılı bir vaadde bulunmamak kararını vermişti. Lord Inverforth ve diğer gruplara da bu yönde davranılmıştı. Türkiye, İngiliz Hükümeti Musul sınırını Türk görüşüne göre hallederse İngiltere'nin onayı olan gruba imtiyazı vermeyi planlıyordu. Musul'u Türkiye'ye vermek şartıyla İngilizlerin istedikleri Türkiye Petrol Şirketine dahi imtiyaz verebileceği ifade edilmişti. Zekai Bey önemli bir noktaya parmak basarak bu durumun Inverforth'u tutan Bakanları memnun etmediğini belirtmişti. Inverforth da Türkiye'nin bu tutumunun kendisini tutan Bakanları zor duruma soktuğunu söylemişti. Inverforth, Musul'un Türkiye'ye verilmesi durumunda imtiyazı kendi grubunun alacağı

¹³⁶ TDA, 533/ 8422. 57915. 32.

¹³⁷ TDA, 533/ 8422. 57915. 2.

¹³⁸ TDA, 533/ 8422. 57915. 8.

yönünde daha sağlam bir argüman istemekteydi. Bu konuda ikinci kâtip Şevki Paşaya da bir muhtıra vermişlerdi.¹³⁹

Anlaşma projesine ilişkin mart ayında halen haber beklemekte olan Zekai Bey, Dışişleri Müsteşarı William Tyrell ile görüşmesinde bu konuyu da ele almıştı. Zekai Bey Türkiye'nin İngiliz dostluğu konusundaki samimiyetini bu teklifle ortaya koyduğuna işaret ederken Tyrell kendilerini meşgul eden noktanın Musul olduğunu vurgulamıştı. Bu konuda Milletler Cemiyeti kararı olmadan onay vermenin çok güç olduğunu belirtmişti.¹⁴⁰

Nisan ayında Chamberlain'den cevap gelecekti. İngiliz Dışişleri Bakanı Chamberlain Türk tarafına sunduğu notada, Türk-Irak sınır meselesinin doğrudan doğruya halini takiben Türkiye ile İngiltere arasında iktisadi iş birliğinin gerçekleşebileceğine dair Türk teklifini içeren Türk notasını aldığını, bu teklifin 21 Ocak'ta Zekai Bey ile gerçekleşen görüşmeye dayandığını, görüşmede iki ülke arasında iktisadi iş birliğinin faydasından bahsedildiğini belirtmişti. Zekai Bey'in böyle bir iş birliğine tek mâni olan Türk-Irak sınırı meselesinin doğrudan doğruya müzakere edilmesi şartıyla ortadan kaldırılması imkanını sorduğunu ifade etmişti. Buna cevaben Chamberlain, Kraliyet Hükümetinin siyasi dostluk konusunda istekli olduğunu, iktisadi ve ticari ilişkilerin gelişmesini istediklerini belirttiğini yinelemişti. Chamberlain, İngiliz Hükümetinin meseleyi iki hükümetin de havale ettiği Milletler Cemiyetinden geri alamayacağını ve Musul üzerinde Irak'ın hukukundan feragatine dayanan her nevi teklifi redde mecbur olduklarını ihbar ettiğini yinelemişti.

Chamberlain notasında, Türk teklifinin Musul vilayetinin büyük bir kısmının Türkiye'ye terkine dayandığını, Kraliyet Hükümetinin İngiliz tebaasına iktisadi çıkarlar verilmesi karşılığında Irak'ın hukukundan ferağa dayanan herhangi bir anlaşmayı kabul etmeyeceğini belirtmişti. Chamberlain, konunun Milletler Cemiyetinde olduğunu vurgularken. İngiliz Hükümetinin mandaterliği dolayısıyla bu topraklarla ilgili bir pazarlığa girişmeyeceğini eklemişti. İngiltere Türkiye'nin teklifini kabul etmemişti; fakat Türk Hükümeti ile sınır meselesinin halinden sonra ortak menfaatin samimi siyasi ilişkilerle ve yeniden tesis edecek mali ve ticari ilişkilerle gerçekleşeceğini açıklamıştı.¹⁴¹ İngiltere, Türkiye'nin sınır anlaşmazlığına yönelik hazırladığı anlaşma taslağını Konseyle paylaşmasını istemişti. Belirtildiği gibi burada Türkiye konuyu Milletler Cemiyeti çerçevesinde değil de "ikili görüşmelerle" çözme arzusunu dile getiriyordu. Türkiye'nin bazı ekonomik iş birliği imkanları yaratabilirse meselenin çözümünde daha anlayışlı bir tutum takip edeceği de ima ediliyordu. Londra bu vesikaları Milletler Cemiyetinin dikkatine sunmakla Türkiye'yi kamuoyu nezdinde mahcup etmek istemişti. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine güvenmediği ve bazı ekonomik avantajlar koparmak istediği imajı yaratmak istemişti.¹⁴²

Süreç Zekai Bey'in elçiliği döneminde çözümlenemeyecekti. Zekai Bey, Mayıs 1925'te izinli olarak ülkeye dönmüştü. Bu sırada Londra Sefaretinde değişim yaşanacağı, Zekai Bey'in

¹³⁹ TDA, 533/ 8422. 57915. 1.

¹⁴⁰ TDA, 533/ 8422. 57915. 1.

¹⁴¹ TDA, 533/ 8356. 57344. 64.

¹⁴² Öke, *Musul Meselesi*, s.173.

rahatsızlığı nedeniyle istifa edeceği veya farklı bir sefarete atanacağı konuşulmaktaydı.¹⁴³ 6 Mayıs 1925'te Moskova Büyükelçiliğine Londra Büyükelçisi Zekai Bey atanırken Londra Büyükelçiliğine Kütahya Mebusu Ferit Bey (Tek) atanacaktı.¹⁴⁴ 18 Mayıs'ta Ferit Bey'in Londra sefaretine tayinine İngiltere kralı ve Hükümeti tarafından onay verilmişti.¹⁴⁵ Üçlü Komisyon ise raporunu 16 Temmuz 1925'te Milletler Cemiyetine sunacaktı. Rapor Musul vilayetinin Irak'a katılmasını öngörüyordu. Milletler Cemiyeti Meclisi Türkiye'nin karşı çıkmasına rağmen bu kararı benimseyecekti.¹⁴⁶

Sonuç

Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından savaş nedeniyle yıllardır kesinti halinde bulunan Türk-İngiliz diplomatik ilişkileri yeniden kurulmuş, Türkiye Londra'ya mümessil olarak Yusuf Kemal Bey'i atamıştı. Türk-İngiliz ilişkilerinin tesisinin bu ilk döneminde ataması yapılan temsilcilerin statüsü önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Henüz Lozan Barış Antlaşması onaylanmadığından elçi sıfatını taşımayan "mümessil" olarak görev yapan Yusuf Kemal Bey için Londra'ya gelişinde İngiliz makamları tarafından karşılama gerçekleştirilmezken Zekai Bey'in Büyükelçi sıfatını taşıyan Ortaelçi olarak atanmasının, Büyükelçilik sanını tanımayan İngiltere tarafında kafa karışıklığına neden olduğu görülmektedir.

Londra'daki mesaileri sürecinde hem Yusuf Kemal Bey'in hem de Zekai Bey'in İngiliz devlet adamlarına Türkiye'de büyük bir değişim meydana geldiğini belirtip yeni Türkiye vurgusu yaptıkları gözlemlenmektedir. İktisadi girişimlerde de Türkiye'nin yeni bir devlet olduğu gerçeğini kabul edecek isimlerle çalışmak arzusunu taşımışlardır. Londra'daki Türk temsilcileri Türk-İngiliz iktisadi ilişkilerinin kurulması noktasında girişimlerde bulunmuşlar, Türkiye'nin yabancı sermayeye karşı olmadığını, Türkiye'nin, kaynaklarının işlenmesi noktasında iş birliğine ihtiyacı olduğunu altını çizmişlerdir. Türk temsilcileri tarafından İngiltere her bakımdan uygun bir müttefik olarak Türk Hariciyesine lanse edilmiştir.

Yusuf Kemal Bey ve Zekai Bey'in temsilcilik dönemleri İngiltere için değişimlere şahit olunan yıllardı. Bu değişimin Türk-İngiliz ilişkilerini de etkilediği gözlemlenmiştir. Lord Curzon'un istifası Lozan'ın onaylanması sürecinde aksama yaşanabileceği konusunda endişeye sebebiyet verirken MacDonald'ın Başvekalet'e gelişi Yusuf Kemal Bey tarafından olumlu karşılanmış özellikle Musul meselesinde İngiltere'nin tutumunun değişim yaşayabileceği konusunda ümitlenilmiştir. Kimi zaman bu ümitleri arttıracak gelişmeler yaşansa da sonuçta Musul gibi dış politika konularında İngiltere'nin devamlılıktan yana olduğu ortaya çıkmıştır. İlerleyen süreçte Başvekalet'e Baldwin'in gelmesi İşçi Partisi ile ilerlemiş olan ilişkilerin yeniden değişimi anlamına gelmiş, Zekai Bey'i kaygılandırmıştır.

Musul meselesinin gündemde olduğu bu süreç içerisinde sınır çatışmaları gerçekleşmiş, İngiliz uçaklarının faaliyetleri, sınır aşmaları ve saldırılara ilişkin olarak Londra'daki Türk

¹⁴³ Çakmak, "Moskova", s.38.

¹⁴⁴ Şimşir, *Türk Diplomasisi*, s. 384.

¹⁴⁵ TDA, 534/ 37338. 149779. 13.

¹⁴⁶ Şimşir, "Musul Sorunu", s. 870-871.

temsilcileri Türk Hariciyesinin ön gördüğü biçimde protestoda bulunmuş, İngiliz devlet adamları ile görüşmelerinde konuyu ele almışlardır. İngiliz devlet adamlarının tutumu ise saldırıları reddetmek ve Türk tarafını suçlamak şeklinde olmuştur.

Türkiye'nin Londra temsilcilerinin Musul meselesini Milletler Cemiyetine götürmeden Türkiye ve İngiltere arasında gerçekleşecek ikili görüşmelerle çözülmesi noktasında çaba sarf ettikleri görülmüştür. Türk temsilcilerinde sürecin Milletler Cemiyetine gitmesinin Türkiye aleyhinde sonuçlanmasına sebep olacağı kanısının hâkim olduğu tespit edilmiştir. Özellikle Inverforth'un sınırın Türkiye lehine düzenlenmesi karşılığında petrol imtiyazı elde etmesine yönelik girişimi Türk temsilcilerini uzun süre meşgul etmiş İngiliz devlet adamları ile de bu yönde görüşmeler tesis edilmiştir. Türk Hariciyesi sürece temkinli yaklaşmış İngiliz sermayedarlarından ziyade İngiliz devlet adamlarından onay alma yolunu takip etmiştir. Bununla birlikte Inverforth örneğinde olduğu gibi Türkiye'nin kendisini bağlayıcı doğrudan bir taahhüt vermekten kaçındığı gözlemlenmiştir. Türkiye'nin Londra elçiliği vasıtasıyla Milletler Cemiyetinin dışında süreci çözümlemesine dair tüm girişimleri ise başarısız olmuştur.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), HR.İM. (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı) 22. 81; 22.111; 243. 64; 243. 78; 138. 28;

BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928). 30-18-1-1/ 10. 41. 12; 30. 18. 1.1/ 8. 40. 8.

TDA (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi), Irak (533), 533/10564. 66497. 1; 533/ 8369. 58073. 1; 533/ 10856. 67502. 1; 533/ 8217. 56297. 2; 533/ 8369. 58073. 4; 533/ 8422. 57914. 4; 533/ 8422. 57914. 48; 533/ 10494. 65002. 9; 533/ 8422. 57912. 36; 533/ 8422. 57913. 16; 533/ 8422. 57912. 11; 533/ 8422. 57912. 22; 533/ 8422. 57912. 20; 533/ 8422. 57914. 64; 533/ 8422. 57914. 49; 533/ 8422. 57914. 45; 533/ 8422. 57914. 16; 533/ 8422. 57914. 7; 533/ 8385. 55999. 36; 533/ 8392. 58115. 6; 533/ 8422. 57915. 74; 533/ 8422. 57915. 73; 533/ 8358. 57900. 33; 533/ 8422. 57915. 53; 533/ 8422. 57915. 49; 533/ 8422. 57915. 32; 533/ 8422. 57915. 2; 533/ 8422. 57915. 8; 533/ 8422. 57915. 1; 533/ 8356. 57344. 64.

TDA (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi), İngiltere (534), 534/ 36983. 148657. 5; 534/ 37418. 150327. 16; 534/ 36983. 148657. 6; 534/ 36983. 148656. 51; 534/ 36983. 148656. 50; 534/ 36983. 148656. 50; 534/ 36983. 148656. 48; 534/ 37646. 151358. 192; 534/ 36973. 148629. 5; 534/ 36983. 148656. 44; 534/ 36983. 148656. 8; 534/ 36979. 148194. 88; 534/ 36983. 148656. 39; 534/ 36983. 148656. 38; 534/ 36983. 148656. 46; 534/ 37647. 151361. 34; 534/ 37647. 151361. 38; 534/ 37660. 151533. 25; 534/ 37679. 151480. 58; 534/ 37655. 151437. 51; 534/ 88442. 321198. 8; 534/ 36983. 148656. 45; 534/ 36983. 148656. 43; 534/ 36979. 148194. 84; 534/ 37145. 148334. 9; 534/ 37660. 151543. 6; 534/ 36979. 148194. 86; 534/ 36983. 148656. 37; 534/ 36979. 148194. 83; 534/ 37145. 148335. 37; 534/ 37145. 148335. 29; 534/ 37145. 148335. 12; 534/ 37652. 151329. 2; 534/ 37846. 151909. 21; 534/ 36983. 148656.

31; 534/ 36983. 148656. 6; 534/ 36978. 148174. 5; 534/ 36978. 148174. 3; 534/ 36979. 148192. 37; 534/ 37338. 149779. 13; 534/ 36983. 148656. 20.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Apaydın, Ekrem. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Bakan ve Büyükelçilerinden Zekai Apaydın’ın Albümünden”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:1 (1) (1984): 300-308.

Aytepe, Oğuz. “Yusuf Hikmet Bayur (1891-1980)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, file:///C:/Users/ASUS/Downloads/Yusuf%20Hikmet%20Bayur%20(1891-1980).pdf. (7.5.2025).

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1973.

Boyar, Ebru. “Türk İngiliz İlişkilerinde Prestij Faktörü (1923-1938)”, *Belleten*, Cilt: LXXVIII (283) (2014):1157-1194.

Çakmak, Aydın. “Yusuf Kemal Bey’in Londra Mümessilliği Çerçevesinde Türk-İngiliz İlişkileri”, *MUTAD*, Cilt:10 (2023), Cumhuriyetin 100. Yılı Özel Sayısı: 59-83.

Çakmak, Aydın. “Zekai (Apaydın) Bey’in Birinci Moskova Büyükelçiliği (1925-1927)” 4. *Uluslararası Türk- Rus Dünyası Akademik Araştırmalar Kongresi*, ed. Zuhal Koç. Asos Yayınları, 2021, s. 37-52.

Gönlübol Mehmet ve Cem Sar. *Olaylarla Türk Dış Politikası*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1987.

Halıcı, Şaduman. “Yusuf Kemal Tengirşenk (1878-1969)”, *Atatürk Ansiklopedisi*, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yusuf-kemal-tengirsenk-1878-1969/?pdf=3259>. (3.4.2025).

Ökçün, Gündüz ve Ahmet Ökçün. *Türk Antlaşmaları Rehberi 1920-1973*. Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.

Öke, Mim Kemal. *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987.

Kabakcı, Enes. “Toynbee, Arnold J.”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 41. İstanbul (2012): 272-274.

Karabulut, Irmak. “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Uzanan Bir Borçlanma Örneği: 1909 İstanbul Şehremaneti İstikrazı”, *Asya Studies*, Özel Sayı 1, (2020): 39-50.

Kürkçüoğlu, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.

Meray, Seha. *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar, Belgeler, Konferansta İmzalanan Senetler (30 Ocak Ve 24 Temmuz 1923)*. İkinci Takım, Cilt: II. YKY, 2001.

Journal of Anglo-Turkish Relations / Volume 7 Number 1 January 2026

Selçuk, Mustafa. *Türk Hariciyesinin Dünyaya Açılan Kapısı Dersaadet Murahhaslığı*. Alfa Aktüel, 2013.

Şimşir, Bilal. *İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.

Şimşir, Bilal. “Musul Sorunu ve Türkiye- İngiltere-İrak İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XXI (63) (2005): s.859-916.

Tengirşek, Yusuf Kemal. *Vatan Hizmetinde*. Kültür Bakanlığı, 1981.

Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, 3. Kitap, Birinci Bölüm. Bilgi Yayınevi, 2013.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), haz. Şükran Güneş ve Ali Hikmet Alp. Dışişleri Bakanlığı Yayınları, 1974.

Yüksel, Çağdaş. “Lozan Antlaşması Onaylanmadan Önce İngiltere Lordlar Kamarası’nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturum Üzerine Bir İnceleme”, *Sosyal ve Beşeri Bilimlerde Teori ve Araştırmalar II*, Cilt: 4, ed. Serdar Öztürk. Gece Kitaplığı, 2020: 19-36.

Yüksel, Çağdaş. “Lozan Antlaşması İngiliz Parlamentosu’nda Onaylanmadan Önce Avam Kamarası’nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturumun İncelenmesi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 30 (2021): 19-31.